

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԸ ԲԱՔՈՒԻ ՆԱՖԹԱՐԴԻՒՆԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐԵԳՈՐԾՆԵՐ

(ԺԹ. դարի երկրորդ կէս–Ի. դարասկիզբ)¹

ԳԷՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ (sasun-07@mail.ru)

ՄՈՒՏՔ

Յետխորհրդային Ադրբեջանում պետական մակարդակով տարուող հակահայ քարոզչության եւ նոր թափ ստացած պատմաշինարարության պայմաններում ադրբեջանցի պատմաբանները անցել են լայնածաւալ տեղեկատուական հետետողական աւելի մեծ յարձակման: Ինչպէս իրաւամբ գրում է ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնեանը. «Անկախութեան հռչակումից յետոյ՝ այիւեան իշխանութեան անմիջական ուղղորդմամբ, ադրբեջանական պատմագրութիւնը յայտնուեց ամէն մի գիտական վերահսկողութիւնից դուրս եւ իր անսահման երեւակայութեամբ գերազանցեց անգամ թուրքական պատմագրութեանը»²:

Բաքու քաղաքի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմութեանը նուիրուած աշխատութիւններում ադրբեջանցի պատմաբանները (Ս. Աշուրբեյլի³, Ֆ. Թաղիւե⁴ եւ այլք) աղբիւրների աղաւաղման ու կեղծման հակազիտական մօտեցումով, հետետողականօրէն քողարկել են Ապշերոնեան Թերակղզում, մասնաւորապէս՝ Բաքում հայերի հնաբնակութիւնը եւ մշակութակերտ գործունէութիւնը փաստող հայ եւ օտար աղբիւրների տեղեկութիւնները⁵: Ընդսմին, «ադրբեջանցի ժողովրդի» պատմութիւնը հնացնելու մտասե-

¹ Հետազօտութիւն իրականացուել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտութեան կոմիտէի տրամադրած ֆինանսաւորմամբ՝ 21T-6A163 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

² Ա. Մելքոնեան, «Պատմութեան կեղծարարութեան թուրք-ադրբեջանական պատմագրութեան մեթոդաբանական հիմքը», *Պատմութիւն եւ մշակոյթ. ընդդէմ կեղծիքի եւ ուրնձգութեան: Հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրոյթներ (4-6 Մայիսի)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, էջ 13:

³ С. Ашурбе́йли, *Очерк истории средневекового Баку (VIII-начало XIX вв.)* (Ակնարկ միջնադարեան Բաքուի պատմութիւնից), Ադր. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Բաքու, 1964. նոյնի՝ *История города Баку. Период средневековья* (Բաքու քաղաքի պատմութիւն. միջնադարեան ժամանակաշրջան), «Ազերնեշը», Բաքու, 1992:

⁴ Ф. Тагиев, *История города Баку в первой половине XIX века (1806-1859)* (Բաքու քաղաքի ԺԹ. դարի առաջին կէսի պատմութիւնը), «ԷԼՄ», Բաքու, 1999:

⁵ Տեղին է նշել, որ ադրբեջանցի պատմակեղծարարներից ետ չեն մնում նաեւ ադրբեջանամէտ գրչակները: Ինչպէս, օրինակ, 2005ից Բաքում բնակութիւն հաստատած մոսկուացի լրագրող Օքսաննա Բուլանովան «О “вкладе” армян в развитие нефтяной промышленности Баку» (Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում հայերի «աւանդի» մասին) էլեկտրոնային յօդուածում կեղծելով պատմական հաւաստի փաստերը, միտումնաւոր կերպով լուրթեան է մատնում հայ առետրաարդիւնաբերողների, մասնաւորապէս արցախահայերի ունեցած

ւեռումով «աղրբեջանցիներ», «աղրբեջանական ցեղեր» կամ «աղրբեջանական ռասա» փնտռելու նպատակով շարունակաբար իրացրել են Բաքու քաղաքի էթնօմշակութային եւ քաղաքական պատմությունը: Մինչդեռ քաջ յայտնի է, որ Բաքուն Ի. դարասկզբի ծնունդ «Ազերբայջան»⁶ կազմաւորման վարչական կենտրոն է դարձել 1918 Սեպտեմբերի 15ից յետոյ, երբ թուրք-մուսաւաթական սուլիմներով բռնագաթութեց քաղաքը եւ այն նուիրաբերութեց Բաքուի էթնօհոգետոր ակունքների, քաղաքաշինութեան եւ առհասարակ քաղաքակրթական գործընթացների հետ բացարձակապէս որեւէ աղերս չունեցող, «Ազերբայջան» երկրանունը որպէս էթնօնիմ սեփականելու

նշանակալի աւանդը Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան սկզբնաւորման եւ զարգացման գործում (<https://azerhistory.com/?p=10963>):

⁶ Արեւելեան Այսրկովկասում երբեւէ գոյութիւն չի ունեցել «Աղրբեջան» անուամբ որեւէ աշխարհագրական վայր կամ պետութիւն: Արտաշէս Աբեղեանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ «Աղրբեջան եւ աղրբեջանցի անունով երկիր ու ժողովուրդ գոյութիւն չունէին պարսերազմից (առաջին աշխարհամարտից - Գ.Ս.) առաջ: Ռուսական հին վիճակագրութիւնը գիտէր միայն «Արեւելեան Անդրկովկաս», «Բազուի նահանգ» եւն., փոխարինելով նոյնանուն խանութիւններին՝ պարսկական տիրապետութեան տակ: Այդ երկրամասի մեծամասնութիւն կազմող ցեղն էլ հին վիճակագրութիւններում թաթար եւ կամ պարզապէս մահմեդական յորջորջումով էին յայտնի» (Արտ. Աբեղեան, «Մենք եւ մեր հարեւանները (ազգային քաղաքականութեան խնդիրներ)», Հայրենիք, Պոստոն, 2. տարի, Մայիս, 7:1928, էջ 135): 1918 Մայիսի 26ին՝ Անդրկովկասեան Սէյմի լուծարումից յետոյ, երբ կովկասեան թաթարների «ազգային» խորհուրդը (նախագահ՝ Մամէդ Էմին Ռասուլզադէ) երիտթուրքերի թելադրանքով Մայիսի 28ին Թիֆլիսում հռչակեց արհեստածին նոր «պետութեան» ստեղծումը, նպատակ ունենալով նոյն անուան միջոցով յաւակնել Պարսկաստանի հիւսիսարեւմտեան պատմական Ատրպատական-Ազարբայջան երկրամասին, հակառակ Պարսկաստանի բողոքների այն յորջորջութեց «Աղրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետութիւն» (յետագայում՝ Աղրբեջանական ԽՍՀ, ներկայումս՝ Աղրբեջանական Հանրապետութիւն): Մանրամասն տե՛ս՝ В. Бартольд, *Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Сочинение* (Մերձկասպեան շրջանների տեղը մահմեդական աշխարհի պատմութեան մէջ. ծողածոյ), հ. II, մաս I, Մոսկուա, 1963, Մոսկուա, 1963, էջ 703. նաեւ՝ Էնայէթոլլահ Ռեզա, *Ազարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա)*, «Փիւնիկ», Երեւան, 1994, էջ 151-52. նաեւ՝ Т. Swietochowski, *Russian Azerbaijan. 1905-1920. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, էջ 129. նաեւ՝ Գ. Ասատրեան, Ն. Գէորգեան, *Աղրբեջան. իրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը*, «Գիտելիք», Երեւան, 1990. նաեւ՝ R. Galichian, *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination* (Second, revised and expanded edition), London/Yerevan, 2010, էջ 35. նաեւ՝ Կարէն Խանլարեան, «'Աղրբեջան' աշխարհագրական հասկացութեան սահմանումները օսմանեան քարտէզներում, հանրագիտարանային նշանակութեան հրատարակութիւններում եւ դասագրքերում», *ՎԷՄ*, 4(40):2012, էջ 145-60):

հնարքով 1930ականների վերջերից նոր միայն «ադրբեջանցի» յորջորջ-
ուած եւ ցայսօր էթնիկ ինքնութեան եւ պատկանելութեան փնտռտուքի մէջ
խարխալող անդրալթայեան տափաստաններից արշաւած վաշկատուն
թիրք-օղուզական ցեղերի յետնորդներին՝ կովկասեան թաթարներին: Իսկ
վերջիններս Բաքում «ինքնահաստատուել» են տեղաբնիկ ժողովուրդների
(հայեր, թաթեր, թալիշներ, լեզգիներ եւն.) դէմ վարած ցեղասպանական
քաղաքականութեան, էթնիկ զտումների, ուժացման, քաղաքակրթական
արժէքների կողոպտման ու ոչնչացման միջոցով:

ՀԱՅԷԹՆԻԿ ՏԱՐՐԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Վաղ ժամանակներից Հայաստանը սերտ յարաբերութիւնների մէջ է
գտնուել Կուր գետով սահմանակից Բուն Աղուանքի հետ⁷: Պատմական հա-
ւաստի յիշատակութիւնները վկայում են, որ Արեւելեան Այսրկովկասում՝
Կուրի դաշտավայրից մինչեւ Ապշերոն Թերակղզի ընկած տարէթնիկ տա-
րածքում վաղ ժամանակներից բնակուել են ոչ միայն աղուաններ⁸, այլեւ ու-
րոշակի հայկական էթնիկ տարր⁹, որն ուրոյն դերակատարութիւն է ունե-

⁷ Բուն Աղուանքի աշխարհագրական սահմանների եւ առընթեր հարցերի մանրա-
մասն քննութիւնը տե՛ս՝ Ա. Ա. Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древ-
неармянских источниках* (Ալբանիա-Աղուանքը յունա-լատինական եւ հին հայկա-
կան աղբիւրներում), Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1987. նաեւ՝ Հ. Սվազեան,
Աղուանից Աշխարհի պատմութիւն (ինագոյն շրջանից VIII դարը ներառեալ), ՀՀ
ԳԱԱ հրատ., Երեւան, 2006. նաեւ՝ Ա. Վարդանեան, *Աղուանքի պատմաաշխար-
հագրական քննութիւն*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2013. նաեւ՝
Ա. Յակոբեան, *Արքայապոռհմերն ու իշխանապոռհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց
Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ. դար*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ.,
Երեւան, 2020:

⁸ Ըստ Ստրաբոնի՝ Բուն Աղուանքում ապրել են 26 տարալեզու ցեղեր (Страбон,
География, пер., статья и комментарии Г. А. Стратановского, (Աշխարհագրու-
թիւն), Մոսկուա, 1964, գիրք. XI, գլուխ. IV, § 6, էջ 476): Բուն Աղուանքի թագաւո-
րութեան գոյութեան ընթացքում (Ք.ա. Ա.- Ք.ե. Ե. դդ.) նրա կազմի մէջ մտած ցե-
ղերի էթնօհամախմբման գործընթացի թուլութեան հետեանքով Կուրի ստորին
հոսանքի ձախափնեակում այդպէս էլ չձեւատրուեց «աղուան» էթնոս՝ միասնա-
կան լեզուով, մշակոյթով, ինքնագիտակցութեամբ եւ, հետեաբար, ինքնան-
ուանմամբ: Հարցի մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Акопян, *Албания-Алуанк*, էջ
148, 273. նաեւ՝ Սվազեան, *Աղուանից աշխարհի պատմութիւն*, էջ 84:

⁹ Հ. Գալստեան, Ա. Յակոբեան, «Էթնալեզուական գործընթացները Բուն Աղուան-
քում» (Հ. Գալստեան, *Յօդաածներ, յուշագրութիւններ, հարցազոյցներ (ժողովա-
ծու)*, կազմ.՝ Յ. Մարութեան, հրատ. Նոյեան տապան, Երեւան, 2003, էջ 91-92):

ցել երկրամասի մշակութային եւ քաղաքական զարգացումներում¹⁰։ Կուրի ծախսափնեակում եւ մերձկասպեան շրջաններում հայ էթնիկ տարրի վաղեմութիւնը փաստող բազմաթիւ ապացոյցներ կան հայկական աղբիւրներում։ Օրինակ, ԺԸ. դարի պատմագիր կաթողիկոս Սիմէոն Ա. Երեւանցին իր յիշատակարանում գրում է. «Իսկ բազմութիւնք հայալեզու եւ հայակոծն ժողովրդոցն, որք այժմ գոն ի յերկիրն Աղուանից, հայք են ի բնէ»¹¹։ Այդ իմաստով յատկապէս ակնառու է կովկասագէտ Եու. Գագեմէյստերի տեղեկութիւնը. «Նախկին Կասպիական մարզի ամբողջ բնակչութիւնից իրենց նախաբնակութիւնը կարող են ապացուցել միայն հայերն ու ուղիները»¹²։ Հրաչեայ Աճառեանը, բարձր գնահատելով հայոց քաղաքակրթական նշանակութիւնը երկրամասում, գրել է. «Աղուանից երկրին մէջ կը գտնուէին հայկական ծագում ունեցող ցեղեր... Ասոնք այնպէս ուժեղ էին եւ այնպէս հասարարուն կերպով տեղաւորուած երկրին մէջ, որ ոչ թէ միայն իրենց ինքնուրոյնութիւնը կորցրած չէին, այլ եւ ընդհակառակը, զանազան յաջող հանգամանքներու պատճառաւ... ազդեր էին երկրի վրայ...»¹³։ Աղբիւրները փաստում են, որ Կուրի ծախսափնեակի քաղաքակրթական զարգացումներում հայկական ազդեցութիւնն առաւելապէս դրսեւորուել է Մեծ Հայքի հիւսիս-արեւելեան՝ Արցախ եւ Ուտիք նահանգներին¹⁴։

Որպէս երկրամասի տեղաբնակ եւ մշակութակերտ ժողովուրդ, հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, ընկերատնտեսական, կրթամշակութային կեանքին ստեղծելով հարուստ պատ-

¹⁰ Բաքուի նահանգի հայութեան պատմութեան մանրամասն քննութիւնը տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքուի նահանգի հայութիւնը XIX դարի երկրորդ կէսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010. նաեւ նոյնի՝ *Armenians of Baku Province in the Second Half of the 19th Century (Historical-Demographic Study)*, «Լուսակն», Yerevan, 2013:

¹¹ *Դիւան հայոց պատմութեան*, Գ գիրք, մասն Բ, Սիմէոն կաթողիկոսի յիշարակարանը, հրատ.՝ Գիւտ քահանայ Աղանեանց, տպ. Մ. Շարածէ, Թիֆլիս, 1894, էջ 417-18:

¹² Ю. Гагемейстер, “Хозяйственный очерк Закавказского края: народонаселение”, *Сборник газеты «Кавказ»*, (Այսրկովկասի տարածքի տնտեսական ուրուագիծ)՝ *Ազգաբնակչութիւն «Կովկաս» թերթի ժողովածու*), հրատ. Օ. Ն. Կոնստանտինով, Թիֆլիս, 1847, էջ 58):

¹³ Հ. Աճառեան, *Հայ գաղթականութեան պատմութիւն*, «Զանգակ-97», Երեւան, 2002, էջ 44:

¹⁴ Տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, «Արցախահայերի քաղաքակրթական աւանդը Շիրվանի եւ Ապշերոնի զարգացման գործում (համառոտ ակնարկ)», *Ազադեմիկոս Վաղի-միր Բարխուդարեանի 90ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2019, էջ 26-57:

մութին¹⁵: Պատմական աղբիւրները վկայում են, որ միջնադարում երկրամասի ողջ տարածքում Կուրից մինչեւ Կասպից ծով, բնակւում էին մեծ թուով հայեր. հայաբնակ բնակավայրերի թիւը հասնում էր ւելի քան 200ի¹⁶:

Հայաբնակ բնակավայրեր են եղել նաեւ Ապշերոնեան Թերակղզում, որտեղ հայերն ունեցել են իրենց պաշտամունքային օջախները¹⁷: Թերակղզում հայաբնակ գիւղեր էին Բալախանը, Սաբունչին, Մաշթաղան, Շաղանը, Սուրախանին, Բուզովնան եւ Մարդաքեանը¹⁸: *Մշակ* թերթի խմբագիր

¹⁵ Կուրի ծախսափնեակում հայաբնակ գիւղերի մշակութակերտ գործունէութեան անվիճելի վկայութիւններն են հայ ճարտարապետութեան յօրինուածքներով կառուցուած բազմաթիւ եկեղեցիները, վանքերը (Քիշի Ս. Եղիշա Առաքեալ, Ճալէթի Ս. Աստուածածին, Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ, Մէյսարիի Ս. Աստուածածին) եւ մատուռները, հնավայրերի հայերէն բազմաթիւ արձանագրութիւններ ունեցող հարիրատոր խաչքարերն ու տապանաքարերը, որոնցով հարուստ են Նիժ, Վարդաշէն, Ճալէթ, Ամուրասան, Գանձակ, Ղալակա, Վանք, Ռուշանաշէն, Հնդար, Սաղիան, Մատրասա եւ այլ գիւղերի գերեզմանատները (Ս. Կարապետեան, *Բուն Աղուանքի հայերէն վիմագրերը*, «Գիտութիւն», Երեւան, 1997): Պատմական բացառիկ արժէք ունեն նաեւ երկրամասի տասնեակ գրչօջախներում (Բաքու, Շամախի, Սաղիան, Մէյսարի, Ճալէթ, Մատրասա եւն.) ԺԴ.-ԺԸ. դարերում ընդօրինակուած հայերէն ձեռագիր բազմաթիւ մատեանները (Աւետարաններ, սաղմոսարաններ, քարոզգրքեր, ճաշոցներ, եկեղեցական-ծիսական այլ ժողովածուներ՝ մաշտոցներ, ժամագրքեր, խորհրդատետրեր եւն.) (Օ. Եգանեան, Մեսրոպ արք. Սմբատեանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում յիշատակուած ձեռագրերը», *Էջմիածին*, Ա:1970, էջ 45-48. նաեւ նոյնի՝ *Աշխարհութիւններ*, հրատ. պատրաստեց՝ Գ. Տէրվարդանեան, «Նայիրի», հրատ., Երեւան, 2014, էջ 72-75): Երկրամասի գրչութեան կենտրոններում ոչ միայն ընդօրինակուել են մատեաններ, այլեւ գրատներում պահուել, կորստից փրկուել եւ մեզ են հասել այլ վայրերում (Սպահան, Թիֆլիս, Բաքերդ, Արցախ, Գողթն, Նոր Զուղա, Սիւնիք, Մոկս, Կաֆա եւն.) ԺԴ.-ԺԹ. դդ. ընդօրինակուած, նուիրատուութիւնների կամ այլ ճանապարհներով ձեռք բերուած մեծաքանակ արժէքատու ձեռագրեր, որոնց մի մասն այժմ պահպանուած է Մաշտոցեան Մատենադարանում եւ Նոր Զուղայի Ս. Ամէնափրկիչ վանքի գրատանը (Գ. Ստեփանեան, «Շամախու հայոց թեմի գրչութեան այլ վայրերում գրչագրուած եկեղեցապատկան եւ վանքապատկան մատեանները (XIV-XIX դդ.)», *Էջմիածին*, ԺԲ:2005, էջ 67-73):

¹⁶ Ս. Կարապետեան, «Շամախու գաւառի գիւղերի պատմութիւնից», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:1989, էջ 57:

¹⁷ G. Stepanyan, "On the History of the Armenian Sanctuaries of Absheron Peninsula (an overview)", *Բանբեր հայագիտութեան*, 1:2021, էջ 5-32:

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան պատմութիւնը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրութիւն)*, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, էջ 30-31: Բաքուի շրջակայքում գոյութիւն ունեցած հայկական գիւղական համայնքների մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է հաղորդում ԺԵ. դարասկզբի տեղացի արաբ աշխարհագրագէտ եւ ճանապարհորդ Աբդ Ալլաշիդ Ալ-Բաքուվին՝ ասանդաքար նրանց բնակիչներին կոչելով քրիստոնեաներ: «Բաքուի... մերձակայքում,- գրում է Բաքուվին,- կան շատ գիւղեր եւ իւրաքանչիւրն ու-

Ալեքսանդր Քալանթարեանը «Նամակ Բուզովնայից» յօդածում գրում էր, որ այդ գիւղերը վաղ ժամանակներից բնակեցուած են եղել հայերով: Յօդածագիրը տեղեկացնում է նաեւ Բալախանի եւ Բուզովնա գիւղերի անհետացած եկեղեցիների եւ այդ տարածքում հանդիպող հայկական զանազան գերեզմանաքարերի մասին: Ըստ նրա՝ հայ կնոջ մի գերեզմանաքարի թուագրումից պարզում է, որ կինը մահացել է մօտ 400 տարի առաջ: «Պէտք է նկատել,- գրում է Քալանթարեանը,- որ այդ գիւղերը առաջուց (180-200 տարի սրանից առաջ) բնակեցուած են եղել հայերով: Դրա ապացոյց կարող են համարուել եկեղեցիները թէ ամբողջ (Բուզովնայում) թէ անհետացած (Բալախանում) եւ զանազան գերեզմանաքարերը որոնցից մէկը մի հայ կնկայ է, որ մօտ 400 տարի սրանից յառաջ մեռած է եղել»¹⁹:

Բաքու. Ի. դարասկիզբ, Նիկոլաեւեան փողոց: Աջից՝ քաղաքային վարչութեան շէնքի ճակատային մասը. ճարտ.՝ Գ. Տէրմիքէլեան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ԴԷՊԻ ԿՈՒՐԻ ԶԱԽԱՓՆԵԱԿ

ԺԸ. դարի վերջերին Կուրի ձախափնեակում եւ մերձկասպեան շրջաններում տեղաբնակ հայութեան թիւը զգալիօրէն աւելացաւ: Արցախից կատարուած արտագաղթերի հետեւանքով: Իրանի Աղա Մուհամմադ շահի՝ 1795 եւ 1797ի արշաւանքների ու ամարառութիւնների հետեւանքով, երբ մեծապէս քայքայուեց Արցախի տնտեսութիւնը, արշաւանքների պատճառով

նի ամրացուած միջնաբերդ՝ ամրապինդ պատերով: Այդ գիւղերի բոլոր բնակիչները քրիստոնէաներ են (իմա՝ հայեր - Գ.Ս.)...» (Абд ар-Рашид ал-Бакуви, Китаб талхис ад-асар ва аджа'иб ал-малик ал-Кахар ("Сокращение [книги о] 'Памятниках' и чудеса царя могучего", Издание текста, перевод, предсловие, примечания и приложения З. Буниатова (Համառօտ [գրքերը] «Յուշարձանների» եւ հզօր թագաւորի հրաշքների մասին, գրոյթի թարգմանութեան, առաջաբանի, ծանօթագրութիւնների եւ յաւելումների հրատ.՝ Զ. Բունիաթով), Մոսկուա, 1971, էջ 89-90): Հարկ է նշել, որ աշխատութեան հրատարակիչ ադրբեջանցի «պատմաբան» Բունիաթովը, որին յատուկ է իրեն անցանկալի փաստերի կեղծումն ու աղաաւղումը, կասկածի տակ դնելով այդ հաղորդման հաւաստիութիւնը, յանիրաւի միջամտել է պատմիչի շարադրանքին եւ բնօրինակի այդ հատուածում դրել հարցական նշան:

¹⁹ Աղ. Քալանթարեան, «Նամակ Բուզովնայից», *Մշակ*, 1874, Սեպտեմբերի 19:

չարիքներին միանում են նաեւ սովն ու համաճարակները: Յուսահատութեան եզրին հասած արցախահայերի մի մասը գաղթեց Շիրվան²⁰, Վրաստանում եւ Ռուսաստանում²¹: Մակար եպս. Բարխուտարեանցն անդրադառնալով Արցախից տեղի ունեցած գաղթին, ցաւով գրել է.

Յրուած եւ գերուած հայեր... միլիոնաւոր հայ բնակիչներով հարուստ Արցախն իսպառ դատարկուած:... դատարկուած են Գարդման, Փառխոս, Քաւս կամ Քուատի, Չաւէ, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդայ եւ Դիզակ գաւառներն: Ի՞նչ եղան սոցա հայ բնակիչներն: Մի մասն կերակուր եղաւ 1798-1799 թուի սովին եւ ժանտախտին. մի մասն գերի գնաց Պարսկաստան, մի մասն գաղթեց Տաճկահայաստան, մի մասն Պարսկաստան, մի մասն Շաքի եւ Շամախի, մի մասն Կախէթ եւ Վրաստան, մի մասն Բագու, Ղուբա, Դարբանդ եւ Ռուսիա²²:

Շիրվանում հաստատուած արցախահայերն բնակուեցին նախկինում հայաբնակ եւ այդմ դատարկուած կամ մասամբ բնակեցուած գիւղերը, որտեղ, գրեթէ առանց բացառութեան, պահպանուել էին բնիկ հայերից մնացած բազմաթիւ եկեղեցիներ, արձանագիր խաչքարերով ու տապանաքարերով գերեզմանոցներ: Գիւղերի մի մասը վերականգնուեց նոյն տեղում եւ շատ դէպքերում նոյն անուան տակ շարունակեց պահպանել իր գոյութիւնը²³: Արցախահայերը Շաքի-Շիրվան գօտում հիմնադրեցին շուրջ հարիւր գիւղ²⁴: Բարխուտարեանցը 1890ի կէսերին ճանապարհորդելով Կուրի ձախափնեակում, իր այցելած իւրաքանչիւր բնակավայրի համար նշում է այն

²⁰ Ժ. դարից Կուրի ստորին հոսանքից մինչեւ Կասպից ծով եւ Ապշերոնի Թերակղզուց հիւսիս-արեւմուտք՝ մինչեւ Դերբենդի ամիրայութիւն ընկած ողջ մերձկասպեան տարածքը Շամախի կենտրոնով սկզբնաղբիւրներում առաւելապէս յայտնի էր «Շիրվանայ երկիր» անունով, որի հիմքում ընկած էր վաղմիջնադարեան Ճիդըքի բուն-աղուանական թագաւորութիւնը: (В. Минорский, *История Ширвана и Дербента X-XI вв.* (Շիրվանի եւ Դերբենդի Ժ.-ԺԱ.դդ. պատմութիւն), Մոսկուա, 1963, էջ 85, 106-19. նաեւ՝ Յ. Փափագեան, «Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի եւ Արեւելեան Վրաստանի աշխարհագրութեան եւ տնտեսական յարաբերութիւնների մասին (X դ.)», *Տեղեկագիր ՀՍՍՀ ԳԱ*, 5:1953, էջ 80, 86): Միքայէլ Չամչեանն այդ մասին գրում է. «Աղուանից աշխարհ..., որ է ընդ մէջ Կուր գետոյ եւ Կասպից ծովու՝ մինչեւ ի Դարբանդ. եւ սա կոչի Աղուանք Շիրուանայ, կամ Շիրուան...» (Միքայէլ Չամչեանց, *Հայոց պարմութիւն (սկզբից մինչեւ 1784 թուականը)*, հրր. Գ., ԵՀ հրատ., Երեւան, 1984 (յաւելում), էջ 131):

²¹ Լէօ, *Հայոց պարմութիւն, հրր. Գ, գիրք Բ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1973, էջ 405. նաեւ՝ Ռաֆֆի, «Խամսայի մելիքութիւնները», *Երկերի ժողովածու, հրր. 10*, Հայպետհրատ, Երեւան, 1959, էջ 291-92:

²² Մ. Բարխուտարեանց, *Արցախ*, Բագու, տպ. «Արօր», 1895, էջ Ը:

²³ Կարապետեան, *Բուն Աղուանքի*, էջ 4:

²⁴ Ս. Կարապետեան, *Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցուած շրջաններում*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 1999, էջ 12:

վայրերը, որտեղից եկել ու այդտեղ են հանգրուանել արցախահայերը²⁵: Վերաբնակիչները հիմնականում Զրաբերդ, Գիվիստան, Խաչեն, Վարանդա եւ Դիզակ գաւառներից էին²⁶:

Արցախցիների հաստատումից յետոյ Շիրվանում սկսում է աստիճանաբար գերակշռել Արցախի բարբառը: Ըստ Բարխուտարեանցի՝ «*Բնիկ Շամախեցոց բարբառն թէ՛ւ տարբեր է Արցախի բարբառից, այսուամենայնիւ հետզհետէ առաջինն տեղի է տալիս երկրորդին*»²⁷: Իր ուղեգրական նոթերում Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցին անդրադառնալով շիրվանահայերի խօսակցական լեզուին, գրում է. «...բառով գռէիքօրէն խօսին որպէս Ղարաբաղիք...»²⁸: Աճառեանը եզրահանգել է, որ Շամախու հայերի բարբառը կազմում է Արցախի բարբառի մի ենթաբարբառը²⁹: Լեզուաբան Արարատ Ղարիբեանը նոյնպէս ցոյց է տուել, որ արցախ-ղարաբաղեան բարբառով «...խօսում են Ղարաբաղի բնակչութիւնը եւ բոլոր այն ղարաբաղիները, որոնք գտնւում են Բաքու, Հիւսիսային Կովկասում, Շամախու շրջանում...»³⁰: Ինչ վերաբերում է Բաքու քաղաքի հայ բնակչութեան խօսակցական լեզուին, նրանց բառապաշարում առկայ է եղել այստեղ հաստատուած արցախցիների, զանգեզուրցիների, շամախեցիների եւ այլ տեղավայրերի հայութեան լեզուաբարբառային շերտերի ձուլման գործընթացը³¹:

ԲԱՔՈՒՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Ապշերոնեան Թերակղզու հայաբնակ բնակավայրերի շարքում տակաւին վաղ միջնադարից հայ ժողովրդի պատմութեան մէջ յատկապէս կարե-

²⁵ Մ. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան)*, տպ. Մ. Շարաձէ, Թիֆլիս, 1893, էջ 177-207:

²⁶ Նոյն, էջ 89-134:

²⁷ Նոյն, էջ 295:

²⁸ Տէր Բաղդասար Գասպարեան Շուշեցի, «Ծաղկաքաղ աշխարհացոյց», տպագրութեան պատրաստեց՝ Յարութին Քիրտեան, *Բանբեր Մատենադարանի*, 9:1969, էջ 293:

²⁹ Հր. Աճառեան, *Հայ բարբառագիտութիւն.- ուրուագիծ եւ դասաւորութիւն հայ բարբառների (բարբառագիտական քարտէսով)*, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, *հտր. Ը.*, տպ. Ս. Յ. Աազեանի, Մոսկուա-Նոր-Նախիջեան, 1911, էջ 76:

³⁰ Ար. Ղարիբեան, *Հայ բարբառագիտութիւն (ինչիւնաբանութիւն եւ լեզուաբանութիւն)*, ՀՍՍՌ պետ. հեռակայ մանկավարժական ինստ., Երեւան, 1953, էջ 230, 260-62. նաեւ՝ Հր. Աճառեան, *Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզուի (համեմատութեամբ 562 լեզուների)*, *հտր. IV, Բ. գիրք*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1961, էջ 60, 64-66, 178, 187-88, 192, 210, 287. նաեւ՝ Ռ. Բաղդամեան, *Շամախիի բարբառը*, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1964:

³¹ *Բաքուի հայոց բանահիւսութիւնը*, կազմ.՝ Ա. Ղազիեան, Ս. Վարդանեան, «Զանգակ-97» հրատ., Երեւան, 2004, էջ 16:

ւոր տեղ է գրաւում Բաքու քաղաքը³²: Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսէս արք. Աշտարակեցու՝ 1822 Յունուարին կազմած ցուցակի համաձայն՝ Բաքուում հայերն ունէին 49 ծովս, 1 եկեղեցի եւ 5 հոգեւորական³³: 1838 Մայիսի 16ին հայ բնակչութեան շրջանում անցկացուած ընտանեկան ցուցակագրութեան համաձայն (բնակիչներից իւրաքանչիւրի անուն-ազգանունով եւ ընտանիքի անդամների թուով) հայերը Բերդաթաղում եւ արուարձանում

³² Այդ է վկայում Արցախի Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի (485-523) կողմից 500ին Բաքուի բերդի ներսի Ս. Աստուածածին եկեղեցու կառուցման փաստը: Եկեղեցին գտնուում էր քաղաքի հին թաղում, բերդի ստորոտում, «Կոյսի աշտարակ»ի մերձակայքում՝ հայկական քարաւանատան կից: Աւանդութեան համաձայն՝ «...Վաչագան բարեպաշտ թագաւորն... յամի Տեառն 500 շինեց եկեղեցի, ըստ այսմ եւ Բագուայ հին եւ նշանաւոր եկեղեցին եւ ուխտաւորեղին է սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին...» (Ս. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Սրբեմաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտաւորեղաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից, որք ի Շամախոյ թեմի, տպ. Մովսէս Վարդանեանց, Տիֆլիս, 1896, էջ 373: Հմմտ.՝ «Ֆիզիքական, ազգագրական եւ քաղաքական աշխարհագրութիւն Հայաստանի», կազմ.՝ Աւետիք Տէրյակոբեան, Թիֆլիս, 1914 (Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆ. 335, ց. 1, գ. 24, թ. 98-99): Պատմական մէկ այլ աւանդութեան համաձայն՝ Վաչագան Բարեպաշտը, երբ 500ին Մեծ Հայքի Փայտակարան նահանգի Բագաւան գաւառն իբրեւ օժիտ տուեց իր դստեր Վարսենիկին, Բաքուն նրա ծմեռանոցն էր, իսկ Շամախին՝ ամառանոցը (*Հանրամարտիկ հանրագիտական բառարան, հրդ. Ա. կազմեց՝ Հ. Առաքելեան, տպ. «Էպօխա», Թիֆլիս, 1915, էջ 199*): Հայր Սուքիաս Էփրիկեանը գրում է. «Այս կրակոյտ երկիրը, Քրիստոսի 500 թուին ...Վաչագան թագաւորը, որ կը նստէր Պարպու քաղաքը, օժիտ տուեր էր իւր Վարսենիկ դստեր, որոյ ծմեռոցը Բագուն էր, իսկ ամառանոցը Շամախին» (Ս. Էփրիկեան, Պարպուրազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հրդ. Ա. գիրք Ա., Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1903-1905, էջ 362): Ադրբեջանում տարիներ շարունակ պետական մակարդակով իրականացուող հայկական յուշարձանների ոչնչացման եւ հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով 1992ին եկեղեցին բարբարոսաբար պայթեցուել է ադրբեջանական խուժանի կողմից: Եւրոպացի լրագրող Թոմաս Դէ Վաալը վկայում է. «...հին քաղաքում՝ Կոյս Մարիամ մատուռի տեղում, այսօր դատարկ ու ամայի տարածք է: 1992ին՝ Ղարաբաղեան պատերազմի ամենաթափ ժամանակաշրջանում, Բաքուում աշխարհաճ հիւանդագէտներից մէկի խօսքերով, ինքն ականատես է եղել, թէ ինչպէս էր գեղնին հաւասարեցում մատուռը» (Թոմաս Դէ Վաալ, Սեւ Այգի. Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղութեան եւ պատերազմի միջով, «Զանգակ-97», Երեւան, 2007, էջ 155): Քանդուած եկեղեցու տեղում կառուցուել է թէյարան (Գ. Ստեփանեան, «Համառոտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական եկեղեցիների պատմութեան», Հայոց պատմութեան հարցեր» (գիտական յօդուածների ժողովածու), հրդ. 8, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստ., Երեւան, 2007, էջ 153):

³³ Ե. Գեղամեան, «Պատմական քաղուածքներ», Հովիտ, Թիֆլիզ, 1910, Օգոստոսի 16, էջ 249:

ունէին 69 տուն՝ 434 բնակչով (211 ար., 223 իգ.)³⁴։ Յուցակը յստակ ցոյց է տալիս Բաքուի հայ համայնքի ձեւաւորման ակունքները։ Այդտեղ տեղ են գտել ծագումով արցախցի, մասնաւորապէս՝ շուշեցի այնպիսի ազգանուններ (Թումայեան, Շահգեղանեան, Ղուկասեան, Սերեբրակեան են.), որոնց տէրերը յետագայ տարիներին դարձան խոշոր առեւտրաարդիւնաբերողներ, հասարակական գործիչներ։

Բաքու քաղաքի աստիճանական զարգացման եւ քաղաքային բնակչութեան աճի արդիւնքում նկատելի է դառնում նաեւ հայ բնակչութեան թւի անընդհատ աճը։ Հայերի, մասնաւորապէս՝ արցախցիների թիւը Բաքուում առանձնապէս աճեց 1870-80ականների եւ Ի. դարի սահմանազլխին՝ նաւթային վերելքի շրջանում՝ ի հաշիւ Հայաստանի տարբեր վայրերից տեղափոխուածների³⁵։ 1897ի տուեալներով Բաքուն (ներառեալ արդիւնագործական գործարանային շրջանները) ունէր 45,402 հայ բնակիչ³⁶։ Հայերի մեծամասնութիւնն ապրում էր հին քաղաքի կենտրոնական մասում, նրա միջուկը կազմող Բերդաթաղում, Ս. Աստուածածին եկեղեցու շրջակայքում։

Արցախից Բաքու պանդխտութեան մեկնող երիտասարդութիւնը հիմնականում Վարանդայի գաւառից էր։ Երուանդ Լալայեանը գրում է. «Պանդխտութիւնը, որ սաստիկ տարածուած է գաւառիս (Վարանդայի – Գ.Ս.) բնակչութեան մէջ։ Գլխաւորապէս պանդխտութիւնն են Բաքու, Ղազախ, Պետրովսկ եւ Անդրկասպեան երկրները։ Վարանդացուն տակաւին նոր ծանօթ այդ երկրները, մանաւանդ Բաքուն՝ իւր նախահորերով, գրաւել եւ գերել է»³⁷։ Բաքու հաստատուած արցախահայերը յետագայում այնքան մեծ թիւ են կազմում, որ մտահոգուելով իրենց համագիւղացիների ընկերային-տնտեսական ու հասարակական կեանքի պայմանների բարելաւման խնդրով, հիմնում են հայրենակցական միութիւններ։ 1908ին Բաքուում գործում էր արցախահայերի աւելի քան 30 հայրենակցական միութիւն³⁸։

Եթէ հարիւրամեակներ շարունակ հայերի համար Բաքուն մի յարմար վաճառանոց եւ նաւահանգիստ էր, ապա ԺԹ. դարի սկզբներից, յատկապէս դարի կեսերից, հայերը Բաքուում նաեւ արդիւնաբերողներ էին, գործարանատէրեր, հանքատէրեր են.։ Ռուսական կառավարութիւնը, հաշուի առնելով հայ վաճառականների Ռուսաստանի հետ հնուց հաստատուած առեւտրական լայն կապերը, խրախուսում էր նրանց գործուն մասնակցու-

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 69-70. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Փաստաթուղթ Բաքու քաղաքի XIX դ. 30-ական թուականների վերջերի հայ բնակչութեան մասին», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, 2:2008, էջ 8-12։

³⁵ «Մի քանի օր Բաքուում», *Տարազ*, Թիֆլիս, 1891, Մարտի 31, էջ 178։

³⁶ Ա. Կարապետ Եպիսկոպոս, «Նամակներ խմբագրութեան (I)», *Արձագանք*, Թիֆլիս, 1897 Հոկտեմբերի 31. նաեւ՝ G. Stepanyan, *Armenians of Baku*, էջ 214։

³⁷ Երուանդ Լալայեան, *Երկեր, հիւր. 2, Արցախ*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 136։

³⁸ *Վրասկ*, Թիֆլիս, 1908, Մայիսի 8, № 93։

թիւնը երկրամասի տնտեսական կեանքին: Այդ առաջընթացը նպաստատուր պայմաններ ստեղծեց նաեւ Նուխի (Շաքի), Շամախի, Ղուբա եւ Բաքու քաղաքներում³⁹ գործող հայ առետրական դրամագլխի ներկայացուցիչների համար: Նրանցից շատերը Ապշերոնեան Թերակղզում սկսեցին ձեռնարկել տնտեսական նոր գործառոյթներ:

Ռուսական իշխանութեան հաստատման առաջին տարիներից Բաքում տուրքերի գանձումը կատարում էր կապալային սկզբունքով: Կապալառուները, որոնք տնտեսական կեանքում ունէին մեծ դերակատարութիւն, տուրքերի գանձումը հիմնականում կատարում էին նաւթից⁴⁰, սպանդանոցից, խանութներից, խանական այգիներից, օղու եւ գինիների վաճառքից ու երկու ձկնորսարաններից⁴¹:

ՀԱՅԵՐԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԻՐԻ ԱՃԸ ԱՊՇԵՐՈՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒՄ

Մեծ է եղել յատկապէս արցախահայերի դերը Ապշերոնեան Թերակղզու, մասնաւորապէս՝ մինչեւ ԺԹ. դարի կեսերը խիստ յետամնաց Բաքու

³⁹ Մ. Ալանեան, «Նամակ Նուխուց (Ա)», *Մշակ*, Թիֆլիս, 1872, Դեկտեմբերի 7. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Նուխի եւ Արէշ գաւառների հայերի պատմական անցեալից (համառօտ ակնարկ)», *Իրան-նամէ*, Երեւան, 4-5-6:1997, էջ 29. նաեւ՝ նոյնի՝ «Շամախահայերի դերը Արեւելեան Այսրկովկասի առետրատնտեսական յարաբերութիւններում», *Հայաստանի քաղաքակրթական աւանդը մերօրեայ ճանապարհի պարմութեան մէջ*, Միջազգային գիտաժողովի նիւթեր, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2011, 198-218:

⁴⁰ Ըստ նշանաւոր բնագէտ Նազարէթ Տաղաւարեանի (Չատրճեան) թերակղզու նաւթի գործածութիւնը հայերին յայտնի էր այն ժամանակուանից, երբ հայոց Տիգրան Բ. թագաւորի (Ք.ա. 95-Ք.ե. 55) նուաճումների արդիւնքում Աղուանքը գտնւում էր Հայաստանի գերիշխանութեան տակ: Վկայաբերելով հռոմէացի պատմիչ Դիոն Կասիոս Կոկէլիանոսի (Բ. դարի երկրորդ կէս-Գ. դարի սկիզբ) այն տեղեկութիւնը, թէ ինչպէս հռոմէացի զօրավար Լուկիոս Լուկոլլոսի կողմից Ք.ա. 69ին Տիգրանակերտի պաշարման ժամանակ հայերը «նետաձգութեամբ եւ [պաշարողական] մեքենաների վրայ թափած նաւթով մեծապէս վնասեցին նրան (Լուկիոս Լուկոլլոսին - Գ.Ս.)» (*Օրար աղբիւրները Հայաստանի եւ հայերի մասին*, 9. *Հին յունական աղբիւրներ*, Ա. Յովսէփոս Փլաւիոս, Դիոն Կասիոս, թարգմ. բնագրից, առաջաբան եւ ծանօթ.՝ Ս. Մ. Կրկեաշարեան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1976, էջ 125), Տաղաւարեանը գրում է. «Դիոն Կասիոս յանուանէ չի յիշատակեր թէ Մեծն Տիգրանն ուսկից կը հանէր նաւթը: Բայց ծանօթ իրողութիւն է եղէ Վրաստան եւ Աղուանք իր գերիշխանութեան ներքեւ էին եւ հետեւաբար հոս ակնարկութիւն մ'ունինք նաւթահանքերու նշանաւոր աղբիւրին - Բազուի մասին. ...Այսպիսով, ամփոփում է Տաղաւարեանը, - եղէ ստոյգ է մեր ենթադրութիւնը... հարկ է հետեւեցնել, որ նա պարտեազմական մեծ նշանակութիւն մ'ունեցած է անցեալին մէջ ու թերեւս հին հայոց տնտեսական կեանքին մէջ ալ ունեցած է իր կարեւոր բաժինը» (Տ. [Տաղաւարեան Նազարէթ], «Բազուի նաւթահանքերը հնութեան մէջ», *Բազմակէս*, 11:1908, էջ 496-97):

⁴¹ Դաւիթ Անանուն, *Ռուսահայոց հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացումը (1800-1870)*, հղր. Ա. տպ. «Տրուր» Բագու, 1916, էջ 228:

քաղաքի առետրաարդիւնաբերական վերելքն ապահովելու գործում: Արցախցի առետրականները զբաղում էին մեծածախ առետրով եւ կապ էին պահպանում հեռաւոր երկրների հետ, աստիճանաբար իրենց ձեռքին կենտրոնացնելով տարանցիկ առետուրը:

Այսպէս, դեռեւ 1808 Յունիսի 30ից քաղաքի վերոնշեալ տուրքերի գանձումը չորս տարի ժամկետով, տարեկան 112,500 ռ. կապալով տրուում է հայ առետրական դրամագլխի ներկայացուցիչ, ծնունդով Նախիջեանի Երնջակ գաւառի Շահկերտ ասանից յայտնի վաճառական Բաբա Թառումեանին⁴², որը խոյս տալով Երեւանի սարդարի բռնութիւններից եւ կամայականութիւններց, վերահաստատուել էր Շուշիում եւ առետրաարդիւնաբերական լայն գործունէութիւն էր ձեռնարկել Բաքում: 1821ի գարնանը Շուշի այցելած հայ ականաւոր գրող, մանկավարժ, հրապարակախօս, ազգային-լուսատրական գործիչ Մեսրոպ Թաղիադեանը հետաքրքիր պատմութիւն է ներկայացնում Թառումեանցի մասին.

Բաբա առեալ զամենայն զուգ՝ փախչի Փայտակարան, եւ գրաւէ զերեսս ծովուն Կասբից ի ռուսաց դրանէն, որով սակաւ առ սակաւ հարստացեալ անդանօր՝ կոչէ եւ զեղբարս իւր, եւ իմն դնէ այնորիկ հարստութեան, յոր վայելէին այսօր եղբարք իւր եւ ազգն⁴³:

Նոյն թուականին Բաքուի նաւթի, աղալճերի, ձկնորսութեան եւ նաագնացութեան կապալը չորս տարի ժամկետով եւս տրուած էր Թառումեան միւս եղբայրներին՝ Մարկոսին եւ Զոհրաբին⁴⁴: Այդ է վկայում Թաղիադեանցի մի այլ տեղեկութիւն. «Վասն զի՝ տոքա (Թառումեան եղբայրները - Գ.Ա.) ընդ իրեամբք ունելով զամէնայն արարօնութիւնս զծովուն Կասպից, թէ զձկնորսական իրաւունս, եւ թէ զնաագնացութեան տեղեկարկս, բազմագունից պէտքս ունէին գործավարաց յայն պաշտօն»⁴⁵: Արցախցիներն իրենց բանիմացութեան եւ անսպառ եռանդի շնորհիւ էապէս նպաստեցին քաղաքի համընդհանուր զարգացմանը՝ առետրատնտեսական, ընկերա-տնտեսական ու կրթամշակութային կեանքի բարգաւաճմանը:

Այսպիսով՝ Բաքուի հասարակական վերնախաւում աչքի էր ընկնում նոր ձեւաւորուած հայ դրամատիրութիւնը՝ առետրաարդիւնաբերողները: Հայ

⁴² Акты, собранные Кавказской археологической комиссией (Ակտեր, հաւաքագրուած Կովկասեան հնագիտական յանձնաժողովի կողմից), հյրք. IV, Թիֆլիս, 1870, էջ 575 (№ 865):

⁴³ Ճանապարհորդութիւն Մեսրոբայ Դ. Թաղիադեանց Վ. Ա. Սարկաւագի Սրբոյ էջմիածնի ի Հայս, հյրք. Ա, Կալկաթա, 1847, էջ 291-92:

⁴⁴ Համեմատութեան համար նշենք, որ ռուսական առետրական դրամագլխի ներկայացուցիչ, արտադրատէր Վասիլի Կոկորեւը Ապշերոնեան Թերակղզու նաւթի հանոյթով սկսել է զբաղուել 1857ից, երբ Սուրախանում հիմնեց նաւթի զտարան (Խ. Դադայեան, Հայերը եւ Բաքուն (1850-ական թթ. – 1920 թ.), «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպ., Երեւան, 2006, էջ 12):

⁴⁵ Թաղիադեանց, էջ 292:

առեւտրաարդիւնաբերողներն առաջնակարգ դիրքեր էին գրաւում տնտեսութեան եւ առաջին հերթին՝ նաւթարդիւնաբերութեան ու առեւտրի տարբեր ոլորտներում: Երկրում խոշոր ձեռնարկատէրեր դարձան մեծահամբաւ Մանթաշեան, Լիանոսեան, Միրզոյեան, Ղուկասեան, Կրասիլնիկեան, Ադամեան (Աբգար⁴⁶, Յովհաննէս) եղբայրներ⁴⁷, Բեզլարեան, Մոլթաֆեան,

⁴⁶ Վաճառական Աբգար Ադամեանի ընտանիքում կրթութիւն ու դաստիարակութիւն են չորս նշանաւոր դէմքեր: Աւագ որդին՝ Յովհաննէսը (1879-1932), սեւ եւ սպիտակ գունաւոր հեռուստատեսութեան եւ լուսահեռագրութեան իր գիտով նոր դարագլուխ է բացել գիտութեան եւ արհեստագիտութեան պատմութեան մէջ: Նրա՝ տասնեակ տարիներ առաջ կատարած գիտական յայտնագործութիւններն ունեցան համաշխարհային նշանակութիւն եւ դարձան ժամանակակից գունաւոր հեռուստատեսութեան ու լուսահեռագրութեան հաստատուն հիմքը (Յ. Յակոբեան, *Յովհաննէս Աբգարի Ադամեան. գունաւոր հեռուստատեսութեան եւ լուսահեռագրութեան գիւրարար*, «Միտք», Երեւան, 1968): Հեղինէ եւ Եգիմէ դուստրերը դարձան տաղանդաշատ դաշնակահարներ: Նրանք զուգանուագով երկար տարիներ իրենց վրայ էին գամել Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի երաժշտական հասարակութեան ուշադրութիւնը: Նրանց կրտսեր եղբայրը՝ պրոֆ. Արշակ Ադամեանը, եղել է գեղագէտ, երաժշտագէտ, 1924-26՝ Երեւանի Կոմիտասի անուան պետական կոնսերվատորիայի տնօրէնը: Նրա նախաձեռնութեամբ Երեւանում կազմակերպւում է սիմֆոնիկ նուագախումբ, որի առաջին համերգը կայացել է 1924 Դեկտեմբերի 10ին եւ որով սկզբնաւորուել է սիմֆոնիկ երաժշտութեան կատարումը Հայաստանում (Յ. Յակոբեան, *Ադամեան քոյրեր*, «Հայաստան», Երեւան, 1973):

⁴⁷ Շնորհազարդ Ադամեան գերդաստանի ծագման վերաբերեալ աղբիւրներում պահպանուել են տարբեր տեղեկութիւններ: Այսպէս, Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան հիմնադիրների եւ անփոփոխ անդամների ցուցակում այդ գերդաստանից սերող նաւթարդիւնաբերող Դաւիթ Յովհաննէսի Ադամեանը նշուած է որպէս շուշեցի (*Պալմական համառօտ րեսութիւն Բագուայ հայոց մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունէութեան*, տպ. Ս. Տէրյոլիաննիսեանցի, Բագու, 1891, էջ 8, 57. նաեւ՝ Магда Нейман, Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения (Հայերը. նրանց պատմութեան եւ ներկայ իրավիճակի համառօտ ուրուագիծ), տպ. «Ю. Н. Эрлихъ», Սանկտ Պետերբուրգ, 1899, էջ 151): *Արցախ-Ղարաբաղի հանրագիտարանի* Ադամեան բառացանկում ասում է, որ Աբգար Սահակի Ադամեանը եւ կինը՝ Մարգարիտ Յովհաննէսի Ադամեանը ծնունդով Շուշիի գաւառակի Զրադացներ գիւղից են (С. Саркисян, *Энциклопедия Арцах-Карабаха*, издание 2-е исправленное и дополненное (Արցախ-Ղարաբաղի հանրագիտարան) ուղղուած եւ լրացուած 2րդ հրատ.), «Գրադ Պետրով», Սանկտ Պետերբուրգ, 2007, էջ 30): Գիտարար Յովհաննէս Աբգարի Ադամեանին նուիրուած աշխատութեան հեղինակ Յակոբ Յակոբեանը, ով Ադամեան գերդաստանին վերաբերող կենսագրական ստոյգ տեղեկութիւններ է քաղել Յովհաննէս Ադամեանի այրու՝ ԵՊՀ ռեկտոր Յակոբ Մանանդեանին գրած նամակից, ինչպէս նաեւ Աբգարի աւագ դուստր՝ Հեղինէի դուստր Թամար Թաուտ-Հայրեանի, Արշակ Ադամեանի այրու՝ Ն. Ս. Ադամեանից, Ադամեանների ազգական Ս. Հ. Տէրօհանեանի եւ Ադամեան ընտանիքի հետ մտերիմ կապ պահպանած ակադեմիկոս Կարապետ Մելիքօհանջանեանի տրամադրած նիւթերից,

Լալայեան, Բունիաթեան, Թումայեան, Առաքելեան, Փիլիպոսեան, Խատիսեան, Բուդաղեան, Քալանթարեան, Կաճկաճեան, Ծատուրեան, Ունանեան, Փիթոյեան, եւ այլ ընտանիքները⁴⁸: Նէյմանն (Գրիգոր Նիկողոսեան) իր Հայերը գրքում գրում է, որ արցախցիների փոքր մասն էր զբաղվում առետրով. Բաքում նրանք հիմնականում նախարդինաբերողներ էին⁴⁹:

ԲԱՔՈՒԻ ՆԱԽԱՐԴԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԸ

Տարածամանակեայ փաստերը վկայում են, որ Բաքուի նախարդինաբերության զարգացման գործում իրենց առանձնայատուկ դերն են ունեցել յատկապէս արցախահայերը, մասնաւորապէս՝ շուշեցիները, որոնք ձեռք են բերում մեծ հարստութիւն՝ դառնալով Բաքուի քաղաքակրթութեան զարգացման առաջամարտիկներից⁵⁰: Առետրական կապերով կապուած լինելով Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի հետ՝ արցախցի առետրաարդինաբերողները առաջիններից էին, որ կանխազգացին նաւթի նշանակութիւնը եւ սկսեցին զբաղուել նրա արդինաբերութեամբ ու զարգացնել այն: Նրանց հիմնած նաւթի հայանուն ընկերութիւնները («Արարատ», «Արցախ», «Արամազդ», «Սիւնիք», «Որոտան», «Մասիս», «Աստղիկ» «Վարանդա» են.) մեծ դեր են խաղացել Ապշերոնի նաւթի արդինահանման եւ վաճառքի կազմակերպման, ինչպէս նաեւ Բաքում ֆինանսավարկային եւ դրամատնային համակարգերի կազմաւորման գործում⁵¹: Նրանց միջոցներով ԺԹ.-Ի. դաբերում Բաքում կառուցուեցին ոչ միայն արդինաբերական ու բնակելի շի-

գրում է, որ Ադամեանները ծագումով Շամախիից էին: Ըստ նրա՝ «19րդ դարի կէսերին էր, երբ Բաքում մշտական բնակութիւն հաստատեց շամախեցի Սահակ Ադամեանը, որի Աբգար որդին հայրն էր շնորհաշար գաւակների» (Յակոբեան, Յովհաննէս Աբգարի Ադամեան, էջ 6): Այսպիսով՝ առկայ տեղեկութիւնները թոյլ են տալիս եզրակացնելու, որ Ադամեան գերդաստանի նահապետ Սահակի ծննդավայրը Շուշի գաւառակի Ջրաղացներ գիւղն էր, որտեղից ԺԸ. դ. վերջերին շատուշատ արցախցիների պէս տեղափոխուել էր Շիրվան՝ Շամախի, այնուհետեւ 1830ականների սկզբներին մշտական բնակութիւն հաստատել Բաքում: Բաքում 1838 Մայիսի 16ին հայ բնակչութեան շրջանում անցկացուած ընտանեկան ցուցակագրութեան տեղեկագրում նշուած է նաեւ Սահակ Ադամեանը (Ատամով), որի ընտանիքը հաշում էր 2 արական, 2 իգական (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 69):

⁴⁸ *Отчетъ о деятельности правления Бакинскаго армянскаго человеколюбиваго общества за 1902 г.* (Հաշուետոտութիւն Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան գործունէութեան, 1902), Բաքու, 1903, էջ 7-8.

⁴⁹ Нейман, էջ 151:

⁵⁰ В. Микаелян, С. Мирзоян, “Участия армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.),” (Հայերի մասնակցութիւնը Արեւելեան Անդրկովկասի տնտեսական կեանքին. ԺԹ. դարի երկրորդ կէս-Ի. դարի առաջին տասնամեակներ), *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:1990, էջ 74-81:

⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Գ. Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան պայմանները*:

նութիւններ, այլեւ հասարակական խոշոր շէնքեր: Այս առումով նշանակալից են մասնագիտական մեծ վարպետութեամբ ճարտարապետեր Գաբրիէլ Տէրմիքէլեանի, Ն. Բաեւի, Ս. Սարկիսեանի, Ֆ. Աղալեանի նախագծերով նորոգասական ոճով կառուցուած բնակելի ու հասարակական շինութիւնները, որոնք կանգուն են ցարդ եւ զարդարում են մերօրեայ Բաքուն⁵²:

Նախարդիւնաբերութեան ոլորտում արցախցի թերեւս առաջին նախաձեռնողներից էր հայ առեւտրական դրամազլխի ներկայացուցիչ Պետրոս Մանչէեանը, որը կառավարութեան հետ 1810ին ստորագրած համաձայնագրով, կապալով շահագործում էր Ապշերոնեան Թերակղզու եւ Բաքուից ոչ հեռու գտնուող Ղուբա քաղաքի նախահորերն ու մերձակայ ծովային ձկնորսարանները: Այդ աշխատանքը նա շարունակեց մինչեւ իր մահը՝ 1823⁵³: 1868ին նախարդիւնաբերութեան բնագաւառում որոշ քայլեր է ձեռնարկում նաեւ Բաքում հաստատուած շուշեցի Լազարեանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, զօրավար-տեղակալ Յովհաննէս (Իւան) Դաւթի Լազարեանը⁵⁴, որին ռուսական կառավարութիւնը յատկացրել էր մի փոքրիկ նաւթադաշտ: Սակայն յատկացուած հողակտորը գրեթէ նաւթաբեր չէր: Գրականագէտ, հրապարակախօս Տիգրան Նազարեանն իր քեռու՝ բաքուաբնակ շուշեցի մեծահարուստ բարեգործ Համբարձում Հախումեանի եւ Լազարեանի երկխօսութիւնից վկայում է հետեւեալը. «Յիշեցի մեծ դայուս պապմածը՝ որ գնեցեալ Յովհ. Լազարեան էր արել նրան ռուս-տաճկ. պատերազմին՝ «Ա՛յ, Համբարձում աղա, ասում է հայրենասէր ղարաբաղցի գնեցեալ Լազրեւը իր նման հայրենասէր հսկայ քեռուս (Համբ. Հախումեանին), Շամիրլին բռնելուց եննան, ինձ էլ անպէտք համարեց ռուս թագաւորը: Մի պապառ նօթի հող էր տուել Բագում, էն էլ օգուտ չէր բերում, նօթ չէր դուս գալիս: Սաղ օրը մալուխուլիի մէջ ծովին ղըրաղաւը բօլթա՞⁵⁵ տալաւ ի օրըս մթնըցնում»⁵⁶: 1877ին սկսուած ռուս-թուրքական պատերազմի պատճառով Յովհաննէս Լազարեանը թողնում է Բաքուն:

⁵² Նոյն, էջ 171-87:

⁵³ Վալտեր Դիլոյեան, *Արեւելեան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամեակին եւ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1989, էջ 117:

⁵⁴ Լազարեանների գերդաստանը սերում էր Քաշաթաղի մելիքական տոհմից: Այս գերդաստանում են ծնուել զօրավար-տեղակալ Յովհաննէսը, գնդապետ, պատմաբան Յակոբը եւ Բաբաջանը (ՀԱԱ, ֆ. 42, ց. 1, գ. 2, թ. 1-11. նաեւ՝ Սոթո Բ., Генерал-адъютант Иван Давыдович Лазарев (զօրավար-համհարզ Իւան Դաւթի Լազարեւ), Թիֆլիս, 1900. նաեւ՝ Ա. Ղազիեան, «Լազարեանների զինուորական փառքը», *Բանբեր Հայաստանի արխիւների*, Երեւան, 3:1991, էջ 218-25):

⁵⁵ Բոլթա տալ - զբօսնել, ման գալ (*Հայոց լեզուի բարբառային բառարան*, հյոր. Ե., «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2008, էջ 99):

⁵⁶ Ե. Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, Տ. Նազարեանի ֆոնդ, գ. 233, տ. 4, թ. 19:

Բաքու, 1904, Յունուարի 6, Ս. Գրիգոր Լուսատրիչ եկեղեցի: Հայութիւնը նշում է Քրիստոսի Ս. Ծննդեան եւ Աստուածայայտնութեան տօնը

Շուշեցիներ էին նաեւ խոշոր նափասհանքերի տէրեր, եղբայրներ Առաֆէլեանները, Ղուկասեանները, Արսէն, Ներսէս, Կոնստանդին, Մովսէս⁵⁷ եւ Սողոմոն Կրասիլնիկեան եղբայրները, Արշակ Ունանեանը, Բաղդասար Արզումանեանը, Գրիգոր եւ Յովսէփ Թումայեան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարեանը, Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանը⁵⁸, Սամուէլ Բաղիրեանը, Դոլուխանեան եղբայրները, Յարութիւն (Արտեմ) Մաղաթեանը, Միքայէլ Արամեանցը, Մուսայէլ Շահգեղանեանը եւ շատ ուրիշներ⁵⁹:

ԺԹ. դարավերջին Կրասիլնիկեան եղբայրների եւ Սիմէոն Առաֆէլեանի նափարդիւնաբերական վաճառատների միաւորմամբ գործում էր «Եղբ. Կրասիլնիկեան եւ Ս. Առաֆէլեան» ընկերութիւնը⁶⁰: Բաքուի նափարդիւնաբերութեան զարգացման գործում մեծ դեր են ունեցել նաեւ Ալեքսանդր, Յովհաննէս եւ Դաւիթ Ադամեան եղբայրների հիմնած «Եղբ. Ադամեան» առեւտրական ընկերութիւնը եւ Թումայեան եղբայրները: Վերջիններս Բաքուում հիմնել են «Եղբ. Թումայեանց» նափարդիւնաբերական ընկերութիւնը:

⁵⁷ Մովսէս Կրասիլնիկեանն իր ողջ հարստութիւնը Բաքու. նափարդիւնաբերական շրջանը, ԺԹ. դ. կտակել էր որդուն՝ Ռուբէնին, որն ուսանում էր Լիէժի (Փարիզ) պոլիտեխնիկ ինստիտուտում: 20ամեայ Ռուբէնը շնորհիւ իր համեստ բնաւորութեան մեծ սէր ու յարգանք էր վայելում ընկերների շրջապատում: Սակայն, չպարզուած հանգամանքներում, 1908 Ապրիլի 21ին սպանւում է իր վարձած սենեակում, Ստալ ազգանունով մի երիտասարդ ֆրանսուհու ատրճանակից արձակած գնդակից (*Վրասկ, Թիֆլիս*, 1908, Ապրիլի 26):

⁵⁸ Դաւիթ Աւան-Իւզբաշեանի 24ամեայ որդին, Կովկասեան 2րդ բանակային զօրագնդի Տվերի դրագունեան գնդի դրօշակիր Գուրգէն Աւան-Իւզբաշեանը զոհուել է առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1916 Մայիսի 15ին:

⁵⁹ Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 125-26:

⁶⁰ Ֆ. Մարդանեան, «Նափային քոռնիկ. Բիբի-Էյբաթի պետական նափային հողերի աճուրդը (II)», *Մուրճ*, 1899, № 2-3, էջ 308-13:

իր գործունեությամբ լայն ճանաչում էր ձեռք բերել յատկապես Գրիգոր Թումայեանը: Թումայեան գերդաստանը, Բաքուից բացի, վիթխարի կարողությունների հասնող անշարժ գույք էր ձեռք բերել նաև Թիֆլիսում⁶¹:

Բաքու. նավթարդիւնաբերական շրջանը, ԺԺ. դ.

Բաքուի նավթարդիւնաբերութեան մէջ առանձնանում են նաև շուշեցիներ Համբարձում Հախումեանը⁶², Սամուէլ Բաղիրեանը եւ Յարութիւն (Արտեմ) Մադաթեանը, որոնք 1878ին միանալով արդիւնաբերող Բրունօ Դէ Բուրի հետ, հիմնում են «Կասպից Ընկերութիւն» նավթարդիւնաբերական եւ առետրական վաճառատունը⁶³: Նաւթի վերամշակման ուսումնասիրութեան նպատակով 1886ին երկրորդ անգամ Բաքու այցելած ականաւոր գիտնական, տարրաբան, նաւթային մասնագէտ Դմիտրի Մենդելէեւը Սամուէլ Բաղիրեանի մասին գրել է. «Բաղիրեանը շատ բարեխիղճ հայ է»⁶⁴:

Այս առումով ուշագրաւ է *Տարազ* ամսագրի վկայակոչած հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Գաղտնիք չէ, որ Բազուի հայ հարուստները մի աննշան բացառութեամբ, բոլորը ղարաբաղցիներ են: Սրանք, իրանց բնածին ընդունակութեամբ եւ տոկունութեամբ մի երեսուն-քառասուն տարուայ ընթացքում շինել են այժմեան Բազու քաղաքը եւ ձեռք բերել ահագին հարստութիւն»⁶⁵: Այս առումով առաւել ուշագրաւ է *Տարազ*ում տեղ գտած նաև

⁶¹ Մուրճ, Թիֆլիս, 1899, № 2-3, էջ 256:

⁶² Համբարձում Հախումեանը մահացել է 1898 Մարտի 8ին՝ Բաքում, 65 տարեկան հասակում (*Տարազ*, Թիֆլիս, 1898, Մարտի 8, էջ 198):

⁶³ *Бакы и его окрестности* (Բազուն եւ նրա շրջակայքը), Թիֆլիս, 1891, էջ 28-29. նաև՝ Ա. Սարուխան, *Աղեքսանդր Մանթաշեանց. մեծ վաճառականն եւ բարեգործը: Յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1931, էջ 42:

⁶⁴ Դադայեան, *Հայերը*, էջ 219: Մենդելէեւը առաջին անգամ Բաքու է այցելել 1863 Սեպտեմբերի սկզբին (Գ. Սմիռնով, *Մենդելէեւ*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1986, էջ 171):

⁶⁵ *Տարազ*, Թիֆլիս, 1892, Յուլիսի 5, էջ 350:

հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Ռուսաստանում չը կայ մի քաղաք, որի բնակիչները այնքան հարուստ լինեն, որքան ղարաբաղիք: Բազումայ ամենախոշոր դրամավերերի 7/10ը ղարաբաղցիներ են»⁶⁶:

Յովհաննէս Լազարեան, Միքայէլ Արամեանց, Գրիգոր Թումայեան

Բաքուի նախադաշտերի հայ խոշոր սեփականատէրերի շրջանում յատկապէս առանձնանում են շուշեցի Պօղոս, Յակոբ, Աբրահամ եւ Արշակ Ղուկասեան եղբայրները: Սրանց նախաքիզնէսի հիմքը սկսել է աւագ եղբայրը՝ Պօղոսը⁶⁷, որ 1878ին Շուշուց գալով Բաքու, իր ձեռներեցութեամբ ու բանիմացութեամբ հիմք է դրել իրենց արդիւնաբերութեանը եւ դարձել Բաքուի մեծահարուստներից մէկը: Նա, նախ, 27,000 ռուբլով ձեռք է բերում Սամուէլ Բաղիրեանի մասնաբաժինը, ապա՝ Յարութիւն Մաղաթեանինը եւ ինքն էլ շուտով սկսում ընկերակցել ԴէԲուրին: Աստիճանաբար զարգացնելով նախային իրենց գործը՝ Ղուկասեանները առաջնակարգ դիրք են գրաւում նախարդիւնաբերութեան մէջ եւ արդէն 1887ին 2 մլն ռ. հիմնադիր դրամագլխով վերածուծ են բաժնետիրական ընկերութեան⁶⁸: 1888ին ԴէԲուրի մահից յետոյ Կասպից Ընկերութեան լիակատար սեփականատէրը դարձան Ղուկասեան եղբայրները⁶⁹: Նրանց աշխատողների թիւը հասնում

⁶⁶ «Շուշին իբրեւ առողջապահական կայարան», *Տարազ*, 27 Հոկտեմբերի 1902, էջ 404:

⁶⁷ Պ. Ղուկասեան (1858, Շուշի-1937, Փարիզ) աւարտել է Մոսկուայի Գործնական առեւտրային ակադեմիան, 1878ին՝ Դրեզդէնի Պոլիտեխնիկ ինստիտուտը: 1890-1906՝ եւ 1915-17՝ եղել է Ռուսաստանի առաջին դասակցեալ կազմակերպութեան՝ «Բաքուի Նախարդիւնաբերողներ»ի համագումարների նախագահը: 1906-15՝ Ռուսաստանի պետական խորհրդի անդամ: 1916ից՝ Ռուսական առեւտրաարդիւնաբերական բանկի վարչութեան նախագահ: 1918ին տարագրուել է Ֆրանսա ու եղել «Տորգպրոմ» հակաբոլշեւիկեան կազմակերպութեան հիմնադիրներից: 1905-09՝ կառուցել է Եալթայի Ս. Խաչ եկեղեցին (ճարտարապետ՝ Գաբրիէլ Տէրմիքելեան, եկեղեցու ներքին պատկերազարդումը՝ Վարդգէս Սուրենեանցի):

⁶⁸ Սարուխան, էջ 42:

⁶⁹ *Баку и его окрестности*, էջ 28-29:

էր ամելի քան 100ի⁷⁰: Այդ ընթացքում Բաքու են գալիս Պօղոսի եղբայրները՝ Յակոբը, Աբրահամը⁷¹ եւ Արշակը, որոնք արագօրէն ծանօթանալով նաւթի շուկային, է՛լ ամելի նպաստեցին ընկերութեան տնտեսական զարգացմանն ու հզօրացմանը:

Նաւթի արդիւնաբերութեան մէջ Պօղոս Ղուկասեանի ձեռնարկած արդիւնաւէտ գործունէութեան շնորհիւ նրա համբաւը Կովկասի վաճառականութեան շրջանակներից լայն տարածում գտաւ նաեւ Ռուսաստանում եւ այլուր՝ դառնալով համառուսաստանեան չափանիշերով նաւթարդիւնաբերող առաջին հայը: Ռուս գործարանատէր Վիկտոր Ռագոզինի նախաձեռնութեամբ, երբ Բաքուում հիմնուում է Մոսկուա-Կովկասեան Ընկերութիւնը, հաշուի առնելով Ղուկասեանի փորձառութիւնն ու հմտութիւնը, խնդրում են նրան՝ ղեկավարելու հեղինակատու այդ ընկերութեան աշխատանքները: Վերջինս ընդունելով առաջարկը, դառնում է ընկերութեան բաժնետէր⁷²: 1891ին Պ. Ղուկասեանը նախագահում է «Բաքուի նաւթարդիւնաբերողների միութիւնը»: Այդ պաշտօնը 1896ից մինչեւ իր մահը՝ 1917, ղեկավարում է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Արշակը⁷³: Շարունակելով առեւտրաարդիւնաբերական իր գործունէութիւնը, Պ. Ղուկասեանը Ս. Եակովլեւի հետ 1897ին 1 մլն ռ. հիմնադիր դրամազլխով հիմնում է Կասպից խողովակամուղը, որն իր բազմաճիւղ խողովակաշատ ցանցերով գործարաններին եւ քաղաքին մատկարարում էր անհրաժեշտ քանակութեամբ ջուր: Ծաւալելով լայնասլաւրէզ գործունէութիւն, Պ. Ղուկասեանը Բաքուում հիմնեց նաեւ մի շարք ձեռնարկութիւններ, որոնց գործարկման արդիւնքում առաւել բարձրացուեց նաւթարդիւնաբերութեան արդիւնաւէտութիւնը: Նրա անմիջական ջանքերով Բաքուում հաստատուել է մեքենաշինական մեծ գործարան, որն անհրաժեշտ քանակութեամբ մեքենաներ, հորատող սարքեր եւ խողովակներ էր պատրաստում նաւթարդիւնաբերական տարբեր ձեռնարկութիւնների համար: Նրան է պատկանում նաեւ Բաքուում առաջին էլէկտրամեքենաշինական գործարանի կառուցման պատիւը, որի ղեկավարութիւնն իրականացնում էին նրա հմուտ եւ գործիմաց որդիները: Բաքուի Ստարօ-Պոլիցէյսկայա փողոցում գտնուող նրա վաճառանոցը առաջիններից մէկը սկսեց նաւթարդիւնաբերութեան համար վաճառել արտասահմանեան տարատեսակ

⁷⁰ Ա. Գիլխանդանեան, «Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ», *Հայրենիք*, Պոստոն, Բ. տարի, Մարտ, 5:1924, էջ 98:

⁷¹ Աբրահամը յետագայում համալսարանական կրթութիւն է ստացել Գերմանիայում: Աւարտելով փիլիսոփայութեան ֆակուլտետը՝ դոկտորի գիտական աստիճանով հաստատուել է Լոնդոնում, զուգահեռաբար ղեկավարելով իրենց առեւտրական տան գործերը Անգլիայում եւ Եւրոպական մի շարք քաղաքներում: Նա եղել է Ազգային Բիւրոյի Բաքուի մասնաճիւղի անդամ (ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 111, թ. 11):

⁷² Սարուխան, էջ 44-45:

⁷³ Նոյն, էջ 47:

սարքատրումներ, շարժիչներ եւ էլեկտրական կայաններ: Նա առաջինն էր, որ Բաքում ստացաւ արդիւնաբերական գազ⁷⁴:

Նափարդիւնաբերութեան ոլորտում իր ծանրակշիռ ներդրումն ունի յատկապէս արցախցի առեւտրաարդիւնաբերող, ծնունդով Շուշիի գաւառի Ասկերանի շրջանի Քեաթուկ (Քոթուկ) գիւղից Միքայէլ Արամեանցը⁷⁵: 1884ին Թիֆլիսից գալով Բաքու, նա ընկերանում է Բաքուի խոշոր ձեռնակատէրեր Առաքել Ծատուրեանցի⁷⁶, Յովսէփ Թումայեանի եւ Գրիգոր ու Նիկողայ Առաքէլեան եղբայրների հետ եւ Բալախանիում հիմնում են «Առ. Ծատուրեան եւ միւսներ» ընկերութիւնը, որը տարեկան արտահանում էր 4 մլն. փութ նափ եւ քսութային տարբեր իւղեր⁷⁷: Ընկերութիւնը 130,000 ռուբլով գնում է Առաքէլեան եղբայրների եւ Գերասիմ Թումայեանի նափի վերամշակման գործարանը⁷⁸:

Այդ տարիներին Բաքուից Բաթում նափի փոխադրումը եւ վաճառքը կապուած էր արհեստագիտական որոշակի դժուարութիւնների հետ: Փոխադրումները ժամանակին կատարելու նպատակով Միքայէլ Արամեանցը ձեռնարկում է նափի տեղափոխումը մետաղեայ արկղատակառներով: Անհրաժեշտ կանխիկ գումար ձեռք բերելու նպատակով նա գալիս է Թիֆլիս եւ դիմում իր վաղեմի ընկեր, Բաքում հայ առեւտրաարդիւնաբերական դասի խոշոր ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Մանթաշեանցին⁷⁹, փոխարէնը առա-

⁷⁴ Նոյն, էջ 44-45:

⁷⁵ *Ոսկի-բարեկամ հայ ընտանեաց*, աշխատ.՝ Գրիգոր աւագ քահանայի Մանդակունտ, արագատիպ «Էսպերանտո», Թիֆլիս, 1912, էջ Է-ԺԷ:

⁷⁶ Գիտական գրականութեան մէջ, ԺԹ. դ. երկրորդ կէսի հայ առեւտրաարդիւնաբերող, խոշոր բարեգործ Առաքել Ծատուրեանի ծննդավայրը թիրիմացաբար նշուած է Շուշին: Օրինակ, Շիրվանզադէն գրում է, որ Ծատուրեանցը եղել է շուշեցի (Ա. Շիրվանզադէ, «Կեանքի բովից», *Երկերի ժողովածու, հրդր. 8*, «Հայաստան», Երեւան, 1961, էջ 166): Ծատուրեանը որպէս շուշեցի է յիշատակուած նաեւ Մարդասիրական Ընկերութեան տեղեկագրում (*Պարմական համառօտ տեսութիւն*, էջ 63): Հետեւելով տարածուած կարծիքին՝ Ծատուրեանին շուշեցի է համարել նաեւ Դադայեանը (*Դադայեան, Հայերը*, էջ 174): Հակառակ այդ կարծիքի՝ պահպանուել են ստույգ տեղեկութիւններ թէ Ծատուրեանը ծնունդով Զանգեզուր գաւառի Քարահունջ գիւղից է: Նրա քարահունջեցի լինելը հաստատուած է հենց այն փաստով, որ թաղուած է հայրենի գիւղում (մանրամասն տե՛ս՝ Գ. Ստեփանեան, «Առաքել Ծատուրեան. առեւտրաարդիւնաբերողը եւ բարեգործը», *Գիտութեան աշխարհում*, 2:2018, էջ 2-9:

⁷⁷ Սարուխան, էջ 65:

⁷⁸ Վ. Աթանեսեան, *Միքայէլ Արամեանց*, Հեղ. հրատ., Երեւան, 2011, էջ 22:

⁷⁹ Խոշոր նափարդիւնաբերող, մեծահարուստ եւ բարեգործ Մանթաշեանցը ծնուել է Թիֆլիսում, 1842 Մարտի 3ին: Նրա հայր Յովհաննէսը, մօր կողմից ծագումով կրօնական հնագոյն ընտանիքից՝ Թիֆլիսի Ս. Գէորգ եկեղեցու աւագ քահանայ Տէր Ֆիլիպէ Ղայթմազեանցի գերդաստանից էր (Գալուստ Շերմազանեան, *Նիւթեր ազգային պարմութեան համար: Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, Ռոս-*

տով, 1890, էջ 215): Մանթաշեանցը սովորել է Թիֆլիսի Գալուստ վրդ. Փափազեանի մասնատր դպրոցում: Մանթաշեանցի հայրը Պարսկաստանում նշանատր էր ազդեցիկ հայերից էր, արդիւնաբերական յայտնի վաճառական: «Այդ շրջանում շատ ազդեցիկ էր Եովանէ (Յովհաննէս - Գ.Ս.) Մանթաշեանը, այժմեան Մանթաշեանների պապը եւ յայտնի բարեգործ հանգուցեալ Ալ. Մանթաշեանցի հայրը, որ մի գեղեցիկ տղամարդ էր՝ մորթէ գլխարկը դրած, մահուդէ կապան հագին մինչեւ օծիքը կոճկած» (Մշակ, 1916 Հոկտեմբերի 19): Յովհաննէս Մանթաշեանցը գործի բերումով բնակում էր Պարսկաստանում, սակայն նրա ընտանիքը գտնւում էր Թիֆլիսում: 1868ին Ալ. Մանթաշեանցը հօր հետ եղել է Լայպցիգում, այնտեղից անցել Լոնդոն եւ Մանչեստր: 1878ին Մանթաշեանցները Պարսկաստանից վերադառնում են Թիֆլիս: Շարունակելով ճանապարհորդութիւնները դէպի եւրոպական երկրներ՝ Ալ. Մանթաշեանցը սովորում է ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն: Հօր մահից յետոյ (1887) Ալ. Մանթաշեանցը նրա թողած 20,000ռ. դրամագլխով շարունակում է առեւտրական գործունէութիւնը: Ուսումնասիրելով նաւթարդիւնաբերութեան պայմանները եւ համոզուելով այդ գործի հեռանկարային լինելը՝ 50,000ռ. դրամագլխով 1889ին Միքայէլ Արամեանցի առաջարկով միանում է «Առ. Ծատուրեանց եւ միւսներ» ընկերութեանը (Ոսկի բարեկամ հայ ընտանեայց, էջ 4-5): Դառնալով ընկերութեան վարչութեան անդամ՝ Մանթաշեանցը ամբողջութեամբ հրաժարում է Թիֆլիսում ծաւալած արտադրական գործունէութիւնից: Աստիճանաբար հմտանալով նաւթարդիւնաբերութեան ոլորտում՝ Մանթաշեանցը հետզհետէ ձեռք է բերում իր գործընկեր փայաստէրերի մասնաբաժինները: Ընկերութիւնից առաջինը հեռանում է Առաքելեանը՝ ստանալով 45,000ռ.: Նրան յաջորդում է Թումայեանը՝ իր արժեթղթերը վաճառելով 70,000ռ., ապա նրանց օրինակին հետեւում է Ծատուրեանցը, որն իր արժեթղթերը վաճառում է 620,000ռ.: Այդ գործարքի մասին Տարազը յայտնում է հետեւեալ մանրամասները: Ալ. Մանթաշեանցը, «...այրական հասակում սկսելով Բագում նաւթային արդիւնաբերութիւն, ընկերանում է դարաբաղցիների՝ պ. պ. Յովսէփ Թումայեանցի, Առաքել Ծատուրեանի եւ Միքայէլ Արամեանցի հետ: Շնորհիւ վերջինիս՝ վախճանում են նախ ծերունի եւ համեստ, աստուածավախ Յովսէփ Թումայեանին ու ապա Առաքել Ծատուրեանին, նկարագրելով ձեռնարկութեան անաջող ընթացքը եւ մեծ փոխառութեան պերսպէկտիւր ու մոլորեցնում ծերունի Թումայեանին, եւ էժան գնով առնում նրա նաւթահանքերը: Վերջը հեռացում է եւ Առաքել ապէրը (Ծատուրեան) եւ գործի տէրերը մնում են երկու աժդահաներ՝ Ալ. Մանթաշեան եւ պ. Միք. Արամեան» (Տարազ, Թիֆլիս, 1911, Յուլիս-Օգոստոս, էջ 97): Ընդ որում՝ Մանթաշեանցի բաժնեմասը կազմում էր 75%, իսկ Արամեանցինը՝ 25%: Մանթաշեանցը, աստիճանաբար տէր դառնալով «Առ. Ծատուրեան եւ միւսներ» ընկերութեան նաւթադաշտին, հիմնադրում է նոր ընկերութիւն՝ «Ա. Հ. Մանթաշեանց եւ ընկ. առեւտրական տուն»: Այս անգամ Մանթաշեանցի բաժնեմասը կազմում էր 80%, իսկ Արամեանցինը՝ 20%: Ընդարձակելով իր գործունէութիւնը՝ Մանթաշեանցը 22 մլն. ռ. հիմնադիր դրամագլխով 1899ին հիմնում է «Ա. Հ. Մանթաշեանցի նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրական ընկ.» բաժնետիրական նոր ընկերութիւնը, որի կանոնադրութիւնը հաստատում է նոյն թուականի Յունիսի 11ին (Устав нефтепромышленного и торгового общества «А. И. Манташев и К°» (Ա. Ի. Մանթաշեան եւ Կ°) նաւթարդիւնաբերական եւ առեւտրական ընկերութեան կանոն-

ջարկելով նրան մտնել իրենց ընկերության մէջ եւ դառնալ բաժնետէր: Կա-
յացած գործարքի հիման վրայ Միքայէլ Արամեանցը չպէտք է միջամտէր
«Ա. Մանթաշեանց առետրական տուն Կ» ընկերության գործունէութեա-
նը, այլ պէտք է միայն ստանար իր հասանելի շահութատկոյնները⁸⁰:

ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարի սկզբներին նաւթային արդիւնաբերու-
թեան համակենտրոնացման պայմաններում Մանթաշեանցը եւ Պ. Ղու-
կասեանը, 1902ին համաձայնութեան գալով «Բրիթիշ փեթրոլիում» ընկե-
րութեան հետ, Լոնդոնում հիմնեցին «Homelight Oil» ընկերութիւնը: Ընկե-
րութեան մշտական ներկայացուցիչն էր Լոնդոնում հաստատուած Աբրա-
համ Ղուկասեանը⁸¹:

Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան զարգացման գործում մեծ դեր են ու-
նեցել նաեւ շուշեցի Առաֆէլեան եղբայրները, որոնք կարճ ժամանակամի-
ջոցում ձեռք էին բերել հսկայական հարստութիւն⁸²:

1870ականներից խոշոր նաւթահանքերի տէրեր էին շուշեցիներ Կրա-
սիկնիկեան եղբայրները, Գրիգոր եւ Յովսէփ Թումայեան եղբայրները, Գրի-
գոր Դիլարեանը, Մուսայէլ Շահգեղանեանցը⁸³ եւ Աւետիք Բալայի Ղու-
կասեանը (Պողոս, Արշակ եւ Յակոբ Ղուկասեանների հորեղբայրը)⁸⁴:

նադրութիւն), Սանկտ Պետերբուրգ, 1899: Ընկերութեան առետրական գինան-
շանն էր հայկական «Գառն Աստծոյ» պատկերը: Մանթաշեանցը մահացաւ 1911
Ապրիլի 19ին՝ Պետերբուրգում (Սարուխան, էջ 81. նաեւ՝ Լ. Բալագեան, *Ալեքսան-
դր Մանթաշեանց (ազգային բարերարը եւ գեղարուեստի մեկենասը)*, «Աստղիկ»
գրատուն, Երեւան, 2003:

⁸⁰ Միք. Արամեանցի դրամագլուխը շարունակաբար դրում էր շրջանառութեան մէջ
եւ կրկնապատկում: Վրաստանի տարբեր վայրերում նա ունէր ամառանոցներ:
Նրան էին պատկանում Ախթալայի կալուածքը, Կիսլովոդսկի հանքային ջրերի
տաղաւարը: Ախթալայում նա շինել է տուել զուիցերիական ոճով ամառանոց-
դղեակ: Արամեանցը եղել է նշանաւոր բարերար: Նա իր միջոցներով Թիֆլիսի
Հաւաքար թաղամասում կառուցել է քաղաքային հիւանդանոց՝ տրամադրելով
100,000ռ. (*Մուրճ*, 1903, № 4, էջ 229): Իր հովանաւորութեան տակ է վերցրել Հաղ-
պատի եւ Սանահինի վանքերի ու այնտեղ բնակուող վանականների խնամքը:
Բարեգործական տարբեր ձեռնարկումներ է կատարել Շուշի քաղաքի համընդհա-
նուր զարգացման համար: 1917 հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնից յետոյ Արամ-
եանցը, զրկուելով իր ամբողջ ունեցուածքից եւ կարողութիւններից, մահացաւ
1924ին ծայրայեղ չքաւորութեան ու մէնութեան մէջ: Թաղուել է Թիֆլիսի Խոջի-
վանքի հայկական գերեզմանոցում (մանրամասն տե՛ս՝ Վ. Աթանէսեան, *Միքայէլ
Արամեանց. կեանքի եւ գործունէութեան դրուագներ*, Հեղ. հրատ., Երեւան, 2013.
նաեւ՝ Կ. Օհանջ (Օհանջանեան), *Արամեանց*, «Էդիթ Պրինտ», Երեւան, 2020:

⁸¹ Դադայեան, *Հայերը*, էջ 32:

⁸² Գիւլխանդանեան, էջ 98:

⁸³ Նոյն, էջ 99-100:

⁸⁴ Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառական Աւետիք Ղուկասեանը (1837, Շուշի-
1902, Թիֆլիս) աւարտել է ծննդավայրի՝ Շուշիի գաւառական դպրոցը: Մոսկուա-
յում, ապա Նովիխում, Ղուբայում եւ Շուշիում զբաղուել է տործնի եւ հիւսուածքա-

Շուշեցի Դավիթ Աման-Իզբաշեանի եւ Խատիսեանների նշանաւոր տոհմի ներկայացուցիչ, մասնագիտութեամբ տարրաբան, լեռնային երկրաչափ Կոնստանդին Խատիսեանի հիմնադրմամբ, 1880ականների վերջերին գործում էր «Կ. Խատիսեան - Դ. Աման-Իզբաշեան ընկերութիւնը»⁸⁵: Նախարարինաբերութեան ասպարէզում մեծ յաջողութիւնների էին հասել շուշեցիներ Դիւլիսանեանները⁸⁶, յանձին՝ «Սոուզաստնիկի» նախարարինաբերական վաճառատան տնօրէն-կառավարիչ Բոգդան Դիւլիսանեանի⁸⁷:

Այսպիսով՝ տնտեսական կեանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առեւտրաարդիւնաբերողներից շատերը, այդ թւում նաեւ արցախցիները, Բաքում հիմնել են գործարաններ, արտադրամասեր եւ արդիւնաբերական այլ ձեռնարկութիւններ: Եթէ 1889ին Բաքում գրանցուած 69 նախարարինաբերական ընկերութիւններից հայկական էր 34ը, ապա՝ 1907ին 154ից՝ 89ը (58%), 1909ին 176ից՝ 99ը (56%): 1907ի դրութեամբ 448 միլիոն փութ նափի հանոյթի 52,4%ը պատկանում էր հայերին, 36,9%ը՝ ռուսներին եւ եւրոպացիներին, իսկ 8,7%ը՝ կովկասեան այլ ժողովուրդների: Արդէն 1917ին 368 միլիոն փութ նափի հանոյթի 53%ը պատկանում էր հայ ձեռնարկատէրերին⁸⁸, որոնք լուրջ մրցակցութեան մէջ էին գտնուում «Նորէլ եղբ.» եւ «Կասպից-Սեւծովեան ընկերութիւն (Ռոտշիլդ)» վաճառատների հետ:

ԱՐՅԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԱՅԼ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՔՈՒՄ

Բաքում արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողները նափի վերամշակման եւ արդիւնաբերական այլ գործարաններ ունենալուց զատ, ունեցել են նաեւ նաւամատոյցներ եւ սեփական շոգենաւեր: Սեփական շոգենաւերի, այդ թւում նաեւ ովկիանոսային նաւերի տէրեր էին Ղուկասեան եղբայրները եւ Գ. Թումայեանը⁸⁹: Կասպից ծովում բեռնափոխադրումներ են կատարել

թէլերի առեւտրով: Այնուհետեւ մեկնել է Բաքու եւ ներգրաւուել նախարարինաբերութեան մէջ: Կասպից ծովում ունէր «Արգօ» եւ «Թամարա», նախատար շոգենաւերը: Սակայն նախարարինաբերութեան ոլորտում նա երկար չի մնում: 1892ին մշտական բնակութիւն է հաստատել Թիֆլիսում («Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», *Տարագ*, Թիֆլիս, 5:1914, Մայիս, էջ 90-91):

⁸⁵ Գ. Ստեփանեան, «Բաքուի Հայոց Կուլտուրական Միութեան» պատմութիւնից», *Բանբեր հայագիտութեան*, 1:2020, էջ 87-102:

⁸⁶ *Պալմական համառօր տեսութիւն Բագուայ Հայոց*, էջ 72:

⁸⁷ Դադայեան, *Հայերը*, էջ 222. նաեւ՝ Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 298:

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 30-31. նաեւ՝ Микаелян, Мирзоян, էջ 77:

⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 29: Նախարարինաբերող, մեծ բարերար, 1882-85՝ Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան վարչութեան նախագահ Գր. Թումայեանը 1889ին Կասպից ծովում ունէր հինգ շոգենաւ՝ «Սերիոժա», «Արշակ», «Լազար», «Կոնստանտին» եւ «Ադմիրալ»: Բացի վերջինից, միւսները կրում էին նրա որդիների անունները (Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 147): Թումայեանն ունեցել է ողբերգական մահ: 1894 Յունիսին նա որոշում է ընտա-

նաեւ արցախցի առեւտրաարդիւնաբերողների եւ հայկական այլ ընկերութիւնների «Հայաստան», «Արցախ», «Կիլիկիա», «Արմենիա», «Գրիգոր Արծրունի»⁹⁰, «Արծուի Վասպուրականի», «Արգօ», «Թամարա», «Արմենիա», «Մասիս», «Արարատ», «Ամասիա», «Արաքս», «Անի», «Սե-ան», «Շուշանիկ», «Աննա», «Գրիգոր», «Վահան», «Սարուխան», «Արշակ», «Ար-

նիքի անդամների հետ հանգստանալու մեկնել գերմանական Կարլսբադ քաղաք: Նրա հետ էին կինը՝ Թագուհին, երկու դուստրերը եւ մանկահասակ կրտսեր որդի Կոնստանտինը: Թումայեանները նախ Բաքուից գնացքով հասնում են Բաթում, ապա Յունիսի 13ին շոգենաւով ճանապարհում Նովոռոսիյսկ, Կերչ ու Սեւաստոպոլ, այնտեղից էլ մէկ այլ շոգենաւով պիտի մեկնէին Օդեսա եւ արդէն ցամաքով ուղեւորուէին Կարլսբադ: Յունիսի 26ին Թումայեան ընտանիքը բարձրացաւ «Վլադիմիր» շոգենաւ: Ողբերգութիւնը տեղի ունեցաւ Յունիսի 27ի գիշերուայ ժամը 1ին: Թարխանկուտ հրուանդանից 32 մղոն հեռավորութեան վրայ իտալական «Columbia» շոգենաւն ամբողջ թափով հարուածում է «Վլադիմիր»ի առաջամասի աջ կողին: Զուրը սրընթաց յորդում է խորտակուող նաւ: Խեղդոածների մէջ էին Գր. Թումայեանը, նրա կինը եւ Բաքուի իգական գիմնազիայի 5րդ դասարանի աշակերտուհի դուստրը: Փրկուեցին միւս դուստր Եղիսաբէթը եւ Կոնստանտինը, որոնց կիսացնորումը վիճակում հասցնում են Օդեսա: Գր. Թումայեանի մարմինը գտան, տեղափոխեցին Բաքու եւ հողին յանձնեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու բակում: Նրա տիկնոջ ու դստեր մարմինները չգտնուեցին (Խ. Դադայեան, «Բարերարի վախճանը», <http://www.irates.am/hy/1393572174> (մուտք՝ 28.02.2014):

⁹⁰ Նաթատար շոգենաւը Անգլիայի Նիւքասլը արդիւնաբերական քաղաքում 1894ին պատուիրել է նաթարդիւնաբերող Պօղոս Սարգսեանի կինը՝ Եղիսաբէթ Սարգսեանը, որը լինելով *Մշակի* ջերմ համակիր, նաւն ի պատիւ հիմնադիր-խմբագրի մկրտել է՝ «Գրիգոր Արծրունի»: Աղբրեջանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից յետոյ 1921ին նաւը բռնազաւթուել, պետականացուել եւ յանձնուել է նորաստեղծ աղբրեջանական նաթային արդիւնաբերութեան «Ազնեֆտ» պետական միատրմանը: 1937 Ապրիլի 25ին վերանուանուել է «Վալերի Զկալով»: Համաշխարհային Բ. պատերազմին նաւը 1941 Յուլիսին սպառազինուել է, պատերազմի աւարտից յետոյ՝ զինաթափուել եւ շարունակել է բեռնափոխադրումներ կատարել Կասպից ծովում: Շոգենաւն իր գոյութիւնն աւարտել է 1948ին: Դուրս գրուելուց յետոյ «Բուզաշի» թերակղզու ռազմական զէնքերի ծովային փորձարկման դաշտում (պոլիգոն) ծառայել է որպէս վերջրեայ թիրախ եւ 1960 Յուլիսին ռմբահարման հետեւանքով վերջնականապէս խորտակուել (Սարուխան, էջ 61. նաեւ՝ Դադայեան, *Հայերը*, էջ 16-17. նաեւ նոյնի «Կասպից ծովը եւ հայերը. 1887ին Հայկական «ԱՐՅԱՆ» նաւը բախուեց Բաքուի մաքսատան նաւակայանին. բացառիկ փաստեր» (<https://yerevan-times.com/16510651065108-6/> (մուտք՝ 18.07.2021). նաեւ՝ <http://wap.shmas.forum24.ru/?1-18-0-00000109-000-30-1> (մուտք՝ 28.03.2010):

շալոյս», «Փամբակ», «Զանգ», «Մուշ»⁹¹, «Վան» եւ հայանուն ու օտարանուն այլ մարդատար ու ապրանքատար շոգենաւերն ու առագաստանաւերը⁹²:

Աւետիք Ղուկասեան, Պօղոս Ղուկասեան, Աբրահամ Ղուկասեան

Արցախցի նաւթարդիւնաբերողներն ունէին նաեւ կերոսին տեղափոխող յատուկ նաւեր («Հայկական շոգենաւային ընկերութեան», «Արմենիակ», Սիմէոն Առաքելեանի «Ռաֆայի», Գր. Թումայեանի՝ «Աղմիրալ», «Լազար», «Կոնստանտին»)⁹³: 1890 Յունիսին հայ նաւթարդիւնաբերողները հիմնել էին նաեւ Հայոց Շոգենաւային Ընկերութիւնը⁹⁴, որը պատուիրում է մի մեծ շոգենաւ՝ «Ռաֆֆի» անունով⁹⁵: Ընկերութեանն էին պատկանում նաեւ «Աշոտ Երկաթ», «Ամասիա» եւ «Արամայիս» շոգենաւերը⁹⁶:

⁹¹ «Ե. Գ. Փիթոյեան» նաւթարդիւնաբերական եւ առետրային ընկերութեան սեփականատէր, թիֆլիսաբնակ Եսայի Փիթոյեանին պատկանող «Մուշ» նաւթատար նաւը կառուցուել է 1891ին: 1914ին վերանուանուել է «Սպարտակ»: 1941 Յուլիսին զօրակոչուել է: Պատերազմի ամարտից յետոյ զինաթափուել եւ շարունակել է բեռնափոխադրումներ կատարել Կասպից ծովում (<http://wap.shmas.forum24.ru/?1-18-0-00000109-000-30-1> (մուտք՝ 28.03.2010)):

⁹² Արորի պարկերազարդ օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի, տպ. «Արօր», Բաքու, 1893, էջ 35. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Համառօտ ակնարկ Կասպից ծովի հայկական նաւատորմի պատմութիւնից», Ծովի մշակոյթը՝ մարդկութեան մշակոյթն է քաղաքակրթութիւնների երկխօսութիւնում: «Այաս» ծովային հեքազօյրութիւնների ակումբի 25ամեակին նուիրուած գիտաժողովի նիւթեր, ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2010, էջ 39-44:

⁹³ Сборник статистических сведений о русской и американской нефтяной промышленности (Ռուսական եւ ամերիկեան նաւթային արդիւնաբերութեան վիճակագրական ժողովածո), Բազու, 1890, էջ 48, 50:

⁹⁴ Արծազանք, Թիֆլիս, 1890 Յունիսի 24, էջ 14. նաեւ՝ Տեղեկագիր եւ հաշիւ Բազուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան 1906 թուականի, Բազու, 1907, էջ 29:

⁹⁵ Նոյն:

⁹⁶ Ежегодник Баку и его районы 1909 (Տարեգիրք Բաքուի եւ նրա շրջանների), отд. (բաժին) V, Սանկտ Պետերբուրգ, էջ 201:

ԲԱՔՐՈՒԻ ՖԻՆԱՆՍԱՎԱՐԿԱՅԻՆ ԲՆԱԳԱՒԱՌԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Բաքուի հայ դրամատերերը, այդ թվում նաեւ արցախցիներն, իրենց որոշակի նպաստն ունեին նաեւ քաղաքի ֆինանսավարկային եւ դրամատնային համակարգերի կազմակերպման գործում: 1886ից «Բաքուի փոխադարձ վարկի ընկերութեան» (հիմն. 1875ին) խորհրդի նախագահն էր Յակոբ Ադամեանը⁹⁷: «Բաքուի քաղաքային վարկային ընկերութեան» (հիմն. 1900ին) դիտորդական յանձնախմբի անդամ էր Գր. Թումայեանի որդին՝ Արշակը. ընկերութեան տարեկան զուտ շահույթը կազմել է 400,000ռ.⁹⁸:

«Գրիգոր Արծրունի» նաւթատար շոգենաւը

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքուի հայ դրամատերերը, նրանց թվում նաեւ արցախցիները, Բաքուից բացի, վիթխարի կարողութիւնների հասնող անշարժ գոյք էին ձեռք բերել նաեւ Թիֆլիսում՝ այդտեղի լաւագոյն փողոցներում (Միքայելեան, Գոլովինսկի, Սոլովակի թաղ Հաւաքարում են.) գնելով կամ կառուցելով շքեղ տներ⁹⁹: Այդ նպատակով իրենց դրամագլուխն էին Թիֆլիսում ներդնում Ա. Ղուկասեանը, Գ. Թումայեանը, Գր. Առաֆէլեանը, Կ. Կրասիլնիկեանը, Ս. Բուդաղեանը եւ ուրիշներ¹⁰⁰:

Յիրաւի, իրենց ստեղծագործ եւ գիտամշակութային բարձր մակարդակով առաջնակարգ եւ ուրոյն տեղ գրաւելով Բաքուի հասարակական-քաղաքական, ընկերատնտեսական ու կրթամշակութային ոլորտներում՝ արցախահայերը ԺԹ. դարի Բ. կեսից հասարակութեան ընկերային կառուցուածքի մէջ զբաղեցնում էին բարձր դիրքեր, ապրում բարեկեցիկ կեանքով:

Բաքուի հայերը, որոնց թվում նաեւ արցախցիները, առաջատար դիրք ունեին քաղաքի հասարակական-քաղաքական կեանքի գրեթէ բոլոր ոլորտներում: Նրանք զբաղուել են ոչ միայն առետրաարդիւնաբերութեամբ, այլեւ որպէս իրաաստներ, պարբերաբար ընտրուել են Բաքուի քաղաքա-

⁹⁷ Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 148:

⁹⁸ Նոյն:

⁹⁹ Դ. Туманов, *Заметки о городском самоуправлении на Кавказе* (Նշումներ Կովկասում քաղաքային ինքնակառավարման մասին), Թիֆլիս, 1902, էջ 83:

¹⁰⁰ Ֆ. Մարդանեան, «Բիբի-Էյբաթի պետական նաւային հողերի աճուրդը», *Մուրճ*, 1899, № 2-3, էջ 256. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 11:

յին խորհրդում¹⁰¹, պատասխանատու պաշտոններ վարել թե՛ նահանգային, թե՛ գաւառային ու քաղաքային վարչութիւններում: Այսպէս, երրորեալ ատենակալ եւ ճանաչուած փաստաբան էր շուշեցի Բոգդան Դոլուխանեանը¹⁰², 1906ին քաղաքագլխի ժամանակաւոր պաշտօնատարն էր շուշեցի Ջումշուղ Զաւարդի Յարութիւնեանը¹⁰³: Նիկոլայ Ռաեսկուց (1907-12) յետոյ շուրջ երկու տարի այդ պաշտօնը եւս զբաղեցրել է Յարութիւնեանը (1912-14 Դեկտեմբեր)¹⁰⁴: Քաղաքագլուխ Բիչ Լուկայից (1914 Դեկտեմբեր-1917 Նոյ.)¹⁰⁵ յետոյ դարձեալ տեղապահն էր Յարութիւնեանը (1917 Դեկտեմբեր)¹⁰⁶:

Նկատենք, որ արցախցի դրամատէրերը զգալի դերակատարութիւն են ունեցել նաեւ Բաքուի հայ հասարակական-քաղաքական կեանքում: Օրինակ, Յակոբ Ղուկասեանը¹⁰⁷ 1918 Նոյեմբերի վերջերից մինչեւ իր մահը (3 Յունուար 1919) նախագահել է Բաքուի հայոց ազգային խորհուրդը¹⁰⁸:

ԱՐՅԱՆՏԻ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻԹԻՒՆԻՑ

Բաքուի հայ բուրժուազիան ունէր իր գործունէութեան առանձնայատկութիւնները: ԺԹ. դարի կէսերից Բաքուի հայ իրականութեան մէջ հանդէս եկաւ մի իւրօրինակ երեւոյթ՝ բարեգործական շարժումը, որը բուռն զարգացում ապրելով դարձաւ Բաքուի հայ հասարակական կեանքի զարթոնքի կենարար ազդակներից մէկը: «Չնայելով տեղացի հայոց սակաւութիւնը,

¹⁰¹ *Кавказский календарь на 1889* (Կովկասեան օրացոյց), Թիֆլիս, 1888, էջ 176-77:

¹⁰² Ստեփանեան, *Բաքու քաղաքի հայութեան*, էջ 182:

¹⁰³ *Документы по истории Баку (1810-1917)*, Сост. Л. Алиева, М. Назирова, Н. Полумордвинова (Փաստաթղթեր Բաքուի պատմութեան (1810-1917 թթ.), Մ. Բաբաբեկով, Ս. Բաբաբեկով, Կ. Սալահյան, Բաքու, 1978, Դոկ. № 40, էջ 99:

¹⁰⁴ *Հովիտ*, Թիֆլիզ, 1912 Դեկտեմբերի 23, էջ 79. նաեւ՝ *Արեւ*, Բաքու, 1914, Նոյեմբերի 25: Զ. Յարութիւնեանն իր ընտանիքով գոհուել է Բաքուի 1918 սեպտեմբերեան կոտորածների ժամանակ (*Աշխատատեղ*, Թիֆլիս, 1918 Սեպտեմբերի 25):

¹⁰⁵ *Արեւ*, Բաքու, 1914 Դեկտեմբերի 9:

¹⁰⁶ *Кавказский календарь на 1915*, Թիֆլիս, 1914, էջ 128. նաեւ՝ *Արեւ*, Բաքու, 1917 Նոյեմբերի 15:

¹⁰⁷ Իդէպ, Յակոբը, ի յիշատակ Եալթայում վաղաժամ մահացած դստեր՝ Հռիփսիմէի (1905-09) Ս. Հռիփսիմէ տաճարի նման մի երկարակ եկեղեցի է կառուցել տեղի ամենաբարձր բուրժուերից մէկի վրայ: Եկեղեցին նախագծել է Գ. Տէրմիքէլեանը: Եկեղեցու առաջին յարկը եղել է հանգստարան, որտեղ գտնուում է Հռիփսիմէի շիրիմը: Եկեղեցու այդ մասը յետագայում դարձաւ Ղուկասեանների տոհմական դամբարան (Է. Տիգրանեան, *Գարբիէլ Տէր-Միքէլեան (կեանքն ու գործունէութիւնը)*, «Սովետական գրող», Երեւան, Երեւան, 1981, էջ 29. նաեւ՝ Ստեփան սրկ. Կարապետեան, «Եալթայի հայոց եկեղեցին», *Էջմիածին*, Դ:1984, էջ 59-60):

¹⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 113, թ. 1. նաեւ՝ Ս. Մելիք-Եղիշեան, «Բաքուի հերոսամարտը», *Հայրենիք*, Գ. տարի, Սեպտեմբեր, 11:1925, էջ 75:

նոքա (Բաքուի հայութիւնը - Գ.Ս.) շաղ աշխատասէր եւ հոգասէր են եւ իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն»¹⁰⁹, - ասուած է *Տոմար ընտանեկան* օրացոյցում:

Բաքուի հայ դրամատէր խաւի գրեթէ բոլոր ներկայացուցիչները, այդ թում նաեւ արցախցիները, իրենց անբաւ հարստութիւնից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար: Մեկենասութիւնը հիմնականում ուղղւում էր հիւանդանոցների եւ դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին եւ մշակութային այլ օջախներին, աղէտեալներին ու որբերին, նիւթական օգնութիւն էր տրամադրում այդ նպատակով ստեղծուած բարեգործական ընկերութիւններին եւն.: Այսպէս, Թաղիադեանը գրում է, որ Թառումեան եղբայրները կուտակել էին անբաւ հարստութիւն եւ ազգային ու հասարակական գործերում բաւականին առատաձեռն էին՝ *«Առօրէական բաշխոյք ողորմութեանց տան այսմիկ առաւելոյք քան զոտրփիս 500, թող զմեծամեծ հասարակաց սեղանս, զոր տային ի տան անդ իւրեանց»¹¹⁰*:

1864 Մայիսի 21ին Բաքուի նահանգի բժշկապետ Դաւիթ Յարութիւնի Ռոստոմեանցի նախաձեռնութեամբ հիմնում է Կովկասի հայոց կրթական բարեգործական հիմնարկութիւններից աւագագոյնը՝ «Հայոց մարդասիրական ընկերութիւն յանուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի» (ՀՄԸ) բարեգործական ընկերութիւնը, հիմնադիր 13 անդամներից 9ը՝ շուշեցի էր. Ներսէս Նիկիտի Կրասիլնիկեանց, Մովսէս Զոհրաբի Զոհրաբեանց, Մուսայէլ Դանիէլի Շահգեղանեանց, Գրիգոր Հայրապետի Թումայեանց, Սարգիս Յովհաննէսի Տէրգրիգորեանց, Յակոբ Սահակի Ապրեսեանց, Դաւիթ Յովհաննէսի Ադամեանց, Օհանջան Գրիգորի Հախումեանց եւ Սարգիս Յարութիւնի Գրիգորեանց¹¹¹ (Ռոստոմեանից յետոյ ընկերութեան նախագահներ են եղել նաեւ Մովսէս Զոհրաբեանցը (1870-73), Սամուէլ Բաղիրեանը (1879-82) եւ Գրիգոր Թումայեանը (1882-85))¹¹²: Նկատենք, որ ընկերութեան հիմնադիր անդամներից բացի, մեծ թուով շուշեցիներ եղել են նաեւ անփոփոխ անդամներ¹¹³:

ՀՄԸի հիմնական նպատակը, ինչպէս ասուած է կանոնադրութեան առաջին գլխում, եղել է՝ *«լուսաւորութիւն եւ բարեգործութիւն տարածել Ռուսաստանի հպատակ գտնուած Հայոց մէջ, առանց զանազանելու նոցա կոչումը եւ դաւանութիւնը»¹¹⁴*: ՀՄԸի յենասիւններն էին Ղուկասեան եղբայրներ-

¹⁰⁹ *Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հր. Ա., աշխ.՝ Տ. Սրբոսի Ա. Երիցեանց, տպ.՝ գլխաւոր կառավարութեան փոխարքային Կովկասու, Թիֆլիս, 1874, էջ 122:*

¹¹⁰ Թաղիադեանց, էջ 292:

¹¹¹ *Պարմական համառօտ տեսութիւն Բազուայ հայոց*, էջ 8:

¹¹² Նոյն, էջ 11, 16, 18:

¹¹³ Նոյն, էջ 56-71:

¹¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 27, ց. 1, գ. 55, թ. 46:

րը: Իդէպ, ընկերութեան 1890-91ի նորակառոյց եռայարկ շէնքի դահլիճն իր ծախսով կառուցել է Աւետիք Ղուկասեանը¹¹⁵:

Ի. դարասկզբին ընկերութիւնը որոշում է Ստանիսլաւսկայա փողոցում կառուցել նոր, ամէլի յարմարաւետ երկյարկ շէնք: Շինութեան գումարը տրամադրում են նախարդինարերող Գր. Թումայեանի ժառանգորդները: Շէնքը նախագծում են ճարտարապետեր Մ. Տէրգրիգորեանցը եւ Հ. Տէրօ-հանեանը: Շինարարական ախատանքները սկսում են 1902 Յունիսին եւ աւարտում 1903 Յունիսին: Շինութեան ճակատին գրուած էր. «Նուէր Գրիգոր Թումայեանի Բ.Հ.Մ.Ը.»¹¹⁶:

Փաստերը վկայում են, որ արցախցի բարերարները մայր հայրենիքի հետ այնքան սերտօրէն էին կապուած, որ նրանցից շատերը, օգտագործելով իրենց դիրքն ու հեղինակութիւնը, զանազան առիթներով դրամական զգալի օգնութիւն են ցուցաբերել հարազատ ժողովրդին: Մեկենասութիւնը հիմնականում ուղղւում էր հիւանդանոցների եւ դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին եւ մշակութային այլ օջախներին, աղէտեալներին ու որբերին, նիւթական օգնութիւն էր տրամադրում այդ նպատակով ստեղծուած բարեգործական ընկերութիւններին եւն.: Մեծահարուստ Համբարձում Հախումեանի կնոջ՝ Մարիամ Հախումեանի (ծագումով Մելիք-Շահնազարեանների տոհմից) եւ թեմական դպրոցի տեսուչ Պ. Շանշեանի, Պ. Պողոշեանի, Ա. Բահաթրեանի եւ Մ. Մուրադեանի ջանքերով Շուշիի թեմական դպրոցին կից 1864 Ապրիլի 7ին հիմնւում է «Մարիամեան» օրիորդաց դպրոցը¹¹⁷:

Բարեգործութեան իր չափերով յատկապէս աչքի էին ընկնում Կրասիլ-նիկեանց եւ Ղուկասեան եղբայրները, որոնք բաականին գումարներ են ծախսել այդ նպատակներով: Բաքուի մեծահարուստ արցախցիները մեծագումար նուիրատուութիւններ են կատարել՝ մայր Հայրենիքում գիտական եւ լուսատրական հաստատութիւններ բացելու համար: Այսպէս, Արշակ Ղուկասեանը (մահ. 1917) իր կտակում պատկառելի գումար էր յատկացրել հայկական համալսարանի հիմնարկման համար¹¹⁸: Մահուանից առաջ նա 5 մլն. կտակել էր յօգուտ Արեւմտեան Հայաստանի, 2 մլն.՝ Արեւելեան Հայաստանի¹¹⁹: Կ. Պոլսում հրատարակուող *Ազատամարտ* օրաթերթն այդ առիթով գրում է. «*Ղուկասեան կրակի հաշուեյարդարութեան տեղեկագիրը*

¹¹⁵ «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90:

¹¹⁶ *Отчетъ о деятельности правления Бакинскогo армянскогo человеколюбивогo общества за 1902 г.* (Հաշուետուութիւն Բաքուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան գործունէութեան. 1902 թ), էջ 18. նաեւ՝ *Մուրճ*, 4:1904, էջ 176:

¹¹⁷ Տիկին Ս., «Տիկին Մարիամ Հախումեան», *Մեղու Հայաստանի*, Թիֆլիզ, 1885 Օգոստոսի 15:

¹¹⁸ Յ. Խաչատուրեան, «Երեք ամիս ի Կովկաս», Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. տարի, 1916-1920, Կ. Պոլիս, էջ 200:

¹¹⁹ «Արշակ Ղուկասեանի կտակը», *Փայլակ*, Շուշի, 1917 Յունուարի 29:

Պատրիարքարան հասած ըլլալով, Խառն ժողովը երէկ կարդաց զայն եւ տեսաւ որ կրակուած գումարէն Ազգին թողուած է 502,629,62 ռուպլի»¹²⁰։ Շամախու հայոց թեմական խորհուրդը, թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպս. Այվազեանցի օրօք, երբ 1898ին որոշում է նախարդինագործական «Սեւ քաղաքում»՝ Բիրի-Հէյբաթի եւ Բալախանու հատուածներում կառուցել եկեղեցի, շինարարութեան ծախսը յանձն է առնում Արշակ Ղուկասեանն իր մայր՝ Հռիփսիմէի հետ։ Թեմի յաջորդ առաջնորդ Անանիա եպս. Համազասպեանի 1912 Նոյեմբերի գրութիւնում ասում է. «Ա. Ղուկասեանը եւ իւր ծերունի Հռիփսիմէ մայրը՝ ցանկութիւն յայտնեցին իրենց ծախքով մի եկեղեցի կառուցանել քաղաքից տրուած նոյն գետնի վրայ»¹²¹։ Ղուկասեանն այդ նպատակով նախապէս յատկացրել էր 20,000ռ.։ Ընդհանուր առմամբ՝ շինութեան համար ծախսուելու էր շուրջ 70,000ռ.¹²²։ Եկեղեցին օծուելու էր Ս. Հռիփսիմէի անուամբ։ Ամէնայն հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցը 1914 Մայիսի 14ի սրբատառ կոնդակով օրհնեց Ղուկասեանին՝ եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնելու համար, «...օրհնելով Ղուկասեանին եւ նրա ծախքով Բագումն նոր կառուցանելի յանուն Ս. Հռիփսիմէայ եկեղեցու գործը»¹²³։ Սակայն, ցարական կառավարութեան, մասնատրապէս Կովկասի կառավարչապետ, հայատեաց Գ. Գոլիցինի կողմից ստեղծուած արհեստական արգելքների պատճառով եկեղեցու կառուցման աշխատանքները ձգձգուեցին եւ այդպէս էլ այն չկառուցուեց։

Ղուկասեան եղբայրները պարբերաբար նիւթական խոշոր միջոցներ են տրամադրել Շուշիի հայրենակից գիւղացիներին՝ իրենց անհամար կարիքները հոգալու համար։ Իրենց վաղամեռիկ քրոջ յիշատակը յաւերժացնելու նպատակով եղբայրները դիմում են հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե. Սուրենեանցին՝ «Մարիամեան» օրիորդաց դպրոցը վերանուանելու «Մարիամ-Ղուկասեան»։ Այդ գործի իրականացման համար նրանք մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի տրամադրութեան տակ են դնում 200,000ռ. եւ Շուշիում գտնուող 40,000ռ. արժողութեամբ իրենց հայրական երկյարկ տունը բակով ու պարտէզով նուիրաբերում օրիորդաց դպրոցին։ Էջմիածնին նուիրաբերած հիմնական դրամագումարը պէտք է մնար դրամատանը, իսկ ստացուած տոկոսները նպատակաւորուղովին դպրոցի գործունէութեանը։ Դպրոցը վերանուանուել է 1913 Յունիսի 20ին։ Այն գործել է մինչեւ 1920¹²⁴։

¹²⁰ Ազատամարտ, Կ. Պոլիս, 1914, 23 Օգոստոս-5 Սեպտեմբեր։

¹²¹ Ստեփանեան, «Համառօտ ակնարկ Բաքու քաղաքի հայկական», էջ 168։

¹²² Նոյն։

¹²³ Նոյն։

¹²⁴ Արարար, Վաղարշապատ, Ը-Թ։1913, էջ 685. նաեւ՝ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի (1838-1913), տպ. Ն. Աղանեան, Թիֆլիզ, 1914, էջ 634-36. նաեւ՝ Ռ. Տէրգասպարեան, Շուշի քաղաքը, ՀՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1993, էջ 93. նաեւ՝ Վ. Բալայեան, Շուշի. տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, «Զանգակ-97», Երեւան, 2017, էջ 230։

Նրանց հորեղբայր՝ Աւետիք Ղուկասեանը, որ «...դեռ կենդանութեան ժամանակ վայելում էր պատուաւոր անուն իր լուսամիտ բարի գործերով», 160,000ռ. անձեռնմխելի գումար էր յատկացրել մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին՝ շահութատոկոսներով հոգետրականներ պատրաստելու, ինչպէս նաեւ՝ աշխարհականներին՝ բարձրագոյն կրթութիւն տալու համար¹²⁵: Այստեղ ուշագրաւ է այն իրողութիւնը, որ Աւետիք Ղուկասեանը, մեծ նշանակութիւն տալով ազգային ընտանիքին, կտակում ընդգծել էր հետեւեալ կարեւոր նախապայմանը: Այսպէս, բարերարն իր կարողութիւնից մօտ կէս միլիոն ռուբլի կտակել էր միակ զաւակին՝ Թամարային¹²⁶, հետեւեալ պայմանով. եթէ վերջինս ամուսնանար օտարազգու հետ, կամ մահանար մինչեւ չափահաս դառնալը, ապա այդ ամբողջ գումարը պէտք է անցնէր հայ ժողովրդին, ի դէմս՝ հայոց կաթողիկոսի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքի՝ Հայաստանում Ղուկասեան անունով բարձրագոյն ճեմարան բացելու համար (կտակարարներն էին Պօղոս Ղուկասեանը եւ կնոջ եղբայր՝ շուշեցի Մնացական Խունունցը)¹²⁷:

Շուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձուների խորհուրդը, երբ նախապատրաստում էր մեծ հանդիսատրութեամբ 1913 Օգոստոսի 4ին նշելու դպրոցի հիմնադրման 75ամեակը, Միքայէլ Արամեանցը Շուշիի հայրական տունը նուիրաբերում է թեմական դպրոցին¹²⁸: Իսկ բաքուաբնակ մէկ ուրիշ շուշեցի նախարդինաբերող Բաղդասար Արզումանեանը 200,000ռ. է տրամադրում թեմական դպրոցին¹²⁹:

Բաքում ապրած տարիներին բարեգործութեամբ է զբաղուել նաեւ զօրավար-տեղակալ Յովհաննէս Լազարեանը՝ պարբերաբար նուիրատուութիւններ կազմակերպելով Բաքուի հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան համար¹³⁰:

Մեծահարուստ եւ բարեգործ Դաւիթ Աւան-Իզբաշեանն իր ծախսով (15,000ռ.) մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում կառուցում է նոր գրատուն եւ 8000ռ. գնում Թիֆլիսում մահացած պատմաբան Ալեքսանդր Երիցեանցի հարուստ գրադարանն ու նուիրաբերում Ս. Էջմիածնին¹³¹:

¹²⁵ «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90:

¹²⁶ Թամարան մահացել է վաղաժամ, 1910ին, 15ամեայ հասակում:

¹²⁷ «Աւետիք Ղուկասեան ճեմարան Հայաստանում», էջ 90-91:

¹²⁸ Սարուխան, էջ 84:

¹²⁹ Նոյն:

¹³⁰ Պատմութիւն Բազուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. Ապրիլի 1-ից մինչեւ 1893 թ. Ապրիլի 1-ը), կազմ.՝ Ա. Գալստեանց, տպ. «Արօր», Բազու, 1895, էջ 4-5, 59:

¹³¹ «Երիցեանի Մատենադարանը», Տարագ, 6:1903, Փետրուարիի 23, էջ 75. նաեւ՝ Սարուխան, էջ 176:

Շուշեցի Հայրապետ Գրիգորի Հախումեանցը 1889ին ՀՄԸին 600ռ. էր կտակել, որի տոկոսները հանգուցեալի եղբոր ցանկութեամբ միքանի տարի ուղարկուել են Շուշիի թեմական դպրոցի հոգաբարձութեանը¹³²:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա. Վանեցուն (Երիմեան Հայրիկ) ուղղում Բաքու քաղաքի Ա. արհեստակցականի վաճառական Քրիստափոր Գրիգորի Թումայեանցի յայտարարութեան համաձայն, նրա հայրը՝ շուշեցի Գրիգոր Հայրապետի Թումայեանցը, 1892 Յունիսի 22ին կազմած կտակով ասանդել է ժառանգներին բարեգործական նպատակների համար յատկացնել 75,000ռ.: 1894ին Գրիգոր Թումայեանցի մահից յետոյ ժառանգները՝ ցանկանալով յաւերժացնել իրենց հօր յիշատակը, որոշում են կտակարարի նշանակած 75,000ռ. փոխարէն 83,000ռ. յատկացնել կրօնական եւ ուսումնական նպատակների համար: Այս գումարից Շուշիին է յատկացուել 5000ռ.՝ յօգուտ թեմական հոգեւոր դպրոցի¹³³: Աստուածահաճոյ այս ձեռնարկի համար Գրիգոր Թումայեանցի ժառանգները արժանանում են հայրապետական օրհնութեան¹³⁴:

Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառական Սիմէոն Առաքելի Առաքելեանի՝ Թիֆլիսում 1910 Նոյեմբերի 12ին կազմած կտակի համաձայն՝ կտակարարը իր կողմից ձեռք բերուած ողջ անշարժ գոյքը եւ իրեն պատկանող շարժական գոյքի այն մասը, որը կնոջ սեփականութիւնը չէ, բաժնետոմսերը եւն., ողջ իր կարողութիւնը, կտակարարներին պատուիրում է վերածել կանխիկ գումարի, որի մի մասը կտակում է հարազատներին, 15,000ռ. յատկացնում է Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանին, իսկ մնացած կարողութիւնը՝ Շուշիում եւ գաւառում՝ առաւելապէս հայերով բնակեցուած գիւղերում, արհեստագիտական եւ արհեստագործական բաժիններով գիւղատնտեսական եւ կամ գիւղատնտեսական բաժիններով դպրոցներ բացելու, որոնցից մէկը պէտք է լինէր գլխաւոր եւ բաղկացած լինէր միքանի դասարաններից, իսկ մնացածը՝ ցածր ուսումնական հաստատութիւնների տիպի¹³⁵: Բոլոր դպրոցները, ուսումնարանները եւ որբանոցները, որ կը բացուէին կտակարարի միջոցներով, պէտք է կրէին «Սիմէոն Առաքելեան» կամ «Առաքելեանական» անուանումը: Կտակարարի կամքով կտակարարներ են նշանակուել Բաքուի Ա. արհեստակցականի վաճառականներ Գրիգոր եւ Նիկոլայ Մարտինի Առաքելեանները, Արսէն Սերգէյի Կրասիլնիկեանը¹³⁶:

Արցախի թեմի ժամանակաւոր առաջնորդ Զաւէն վարդապետի կողմից Շուշիի քաղաքի կենտրոնական մասում գտնուող Կուսանաց վանքի (նաեւ՝

¹³² Վ. Յարութինեան, «Շուշեցի բարերարների կտակարար գործունէութիւնը», *Պատմութիւն եւ մշակոյթ (Հայագիտական հանդէս)*, Երեւան, 2016, էջ 369:

¹³³ Նոյն:

¹³⁴ Նոյն:

¹³⁵ Նոյն:

¹³⁶ Նոյն:

Ս. Աստուածածին անապատ, կառուցուել է 1816ին)¹³⁷ գալթում 1914 Հոկտեմբերի 8ին օրիորդաց դպրոց հիմնուելուց յետոյ թեմակալը նկատի ունենալով վանքի անձուկ վիճակը, նիւթական օգնութեան ակնկալիքով դիմում է նաւթարդիւնաբերող Արսէն Կրասիլնիկեանին եւ նրա մօրը՝ Մարիամին «...խնդրելով, որ նա իր վաղամեռ քրոջ Սոֆիա (Սովիա) Կրասիլնիկեանի յիշատակը յաւերժացնելու համար, ով թաղուած էր նոյն վանքի գալթում, նորաբաց դպրոցի պահպանութեան հոգսն իր վրայ վերցնի՝ ապահովելով նրան մի գումարով, որի փոխոսները կը կազմեն մօտաւորապէս 400-500 ռուբլի եւ դպրոցը կ'անուանուի հայոց եկեղեցական-ծխական վանական դպրոց՝ Սոֆիա Կրասիլնիկեանի անուամբ»¹³⁸։ Ընդառաջելով թեմակալին, Արսէն Կրասիլնիկեանը յանձն է առնում «...պահպանել Կուսանաց վանքի բակում իմ հանգուցեալ քրոջ՝ Սովիայի անունով դպրոց՝ ընդ միշտ փարեկան 400 ռուբլի վճարով»¹³⁹։

ՀԱՅ-ԹԱԹԱՐԱՎԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ԱՅՆՈՒՀԵՏԵՒ

Այսպիսով՝ հսկայական էր արցախահայերի, մասնաւորապէս՝ շուշեցիների դէրը Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան հիմնադրման եւ զարգացման գործում։ Այդ զարգացումը խաթարուեց, երբ ցարական կառավարութեան կողմից 1905-06ին հրահրուեցին հայ-թաթարական ընդհարումները։

Մարդկային կորուստներից զատ, Կովկասեան թաթար աւարառու հրոսակախմբերի կողմից աւերուեցին, հրդեհուեցին հայապատկան տասնեակ առետրաարդիւնաբերական ձեռնարկութիւններ՝ նաւթահանքերի եւ նաւթագործարանների հրդեհումով, թալանով ու աւերումով¹⁴⁰։ Աւելի սոսկալի էր նաւթարդիւնաբերող Ալեքսանդր Ադամեանի տան հրդեհը։ Երբ կատարի կովկասեան թաթար խուժանը շրջապատեց Ադամեանի տունը, Ալեքսանդրը դիմում է ինքնապաշտպանութեան։ Յայտնի լինելով իբրեւ անվախ որսորդ եւ անվրէպ հրացանաձիգ, նա իր 13ամեայ որդու հետ յամառ մարտի է բռնում թուական գերակշռութիւն ունեցող թաթար ամբոխի դէմ։ Չկարողանալով գրաւել տունը, թաթարներն այն այրում են, որի հետեւանքով այրում են տան բոլոր 17 անդամները, այդ թում Ալեքսանդրը, կինը՝ Մարիան, նրանց որդին՝ Նիկոլայը եւ այնտեղ ապաստանած հայ հարեւանները։

¹³⁷ Շ. Մկրտչեան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական յուշարձանները*, «Հայաստան», Երեւան, 1980, էջ 159-160։

¹³⁸ Վ. Յարութիւնեան, «Շուշիի օրիորդաց դպրոցները եւ հայ բարերարները», *Մեսրոպ Մաշտոցի համալսարանի լրագրոյ*, Երեւան, 2015, էջ 109։

¹³⁹ Նոյն։

¹⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 187, թ. 25. նաեւ՝ *Մուրճ*, 11-12:1905, էջ 103. նաեւ՝ *Обзоры бакинской нефтяной промышленности за 1905* (Բաքուի նաւթարդիւնաբերութեան ամփոփում 1905 թ.), Բաքու, 1906, էջ I, II։

Ալեքսանդրի ընտանիքից փրկում է միայն մի պատանի՝ Արամայիսը, որն այդ օրը պատահաբար գտնուում էր ազգականի տանը¹⁴¹:

Հայ-թաթարական ընդհարումներից յետոյ արցախցի առևտրաարդիւնաբերողները Բաքուի նախարդինաբերութեան բնագաւառում իրենց կայուն դիրքը պահպանեցին մինչեւ 1918: Բաքուի հայութիւնը մեծապէս տուժեց յատկապէս 1918 Սեպտեմբերի 15ին, երբ Նուրի փաշայի գլխաւորութեամբ թուրքական բանակը հայկական զօրքի մղած աներեւակայելի քաջագործութիւններով առլեցուն չորսամսեայ դիմադրական հերոսական կռիւներից յետոյ գրաւեց Բաքուն եւ մուսաւաթական կառավարութեան աջակցութեամբ, յանձին ներքին գործոց նախարար Բեհրուդ-խան Զիւանշիրի, տեղի թաթարական ջոկատների հետ միասին երեք օր շարունակ (15-17 Սեպտեմբեր) կոտորածի ենթարկեց աւելի քան 30,000 հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցուածքը¹⁴²:

Թուրք-թաթարները թալանում են ոչ միայն առանձին անձանց, այլեւ հայ ձեռնարկատիրական կազմակերպութիւնների ունեցուածքը: Նման ճակատագրի արժանացան «Եղբ. Թումայեան», «Բաղդասար-Յակոբեան եւ ընկ.» եւ առևտրաարդիւնաբերական այլ ընկերութիւններ: Բռնագրաւուեցին նաեւ «Բաքուի Նախարդինաբերական Միութեան» տնտեսական պահեստները եւն.¹⁴³: «Աննկարագրելի է այն աղքատութիւնը,- գրում է Մշակը,- որին ենթարկուել են Բազուի ամենահարուստ եւ նշանաւոր հայերից շարքաւորը: Շարքերը թալանուելուց կամ իրանց հարազատներին կորցնելուց յետոյ ինքնասպան են եղել»¹⁴⁴: 1918 Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին թուրք-թաթարները յափշտակեցին Ղուկասեան եղբայրներին պատկանող «Էլեկտրի-

¹⁴¹ *Լումայ*, Թիֆլիս, Մարտ, 1:1905, էջ 153. նաեւ՝ *Հայրենիք* (լրագիր), Պոստոն, 1905 Ապրիլի 3. նաեւ՝ *Մշակ*, 1905 Փետրուարի 17. նաեւ՝ Հր. Սիմոնեան, *Աղբրեջանցիների պարմութեան «հերոսական» էջերից մէկը լուսանկարներում*, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 2014, էջ 37:

¹⁴² Մանրամասն տե՛ս՝ Բ. Իշխանեան, *Բազուի մեծ սարսափները: Անկեդրային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ.*, տպ. Մամուլ տնօրէններ՝ Մ. Էփրիկեան եւ Յ. Մայիլեան, Թիֆլիս, 1920. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99. նաեւ՝ *Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов*, под редакцией М. Г. Нерсисяна (Հայերի ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում), «Հայաստան» հրատ., Երեւան, 1982, էջ 524. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, «Բաքուի հայերի 1918 թ. կոտորածները եւ թուրք-աղբրեջանական իշխանութիւնների պատասխանատուութիւնը», *Աղբրեջանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի տարեգիրք*, 2010 թ. Մարտի 21-24ը Ստեփանակերտում եւ Շուշիում կայացած միջազգային գիտագործնական կոնֆերանսի զեկուցումներ), «Կաճառ» գիտական կենտրոնի տարեգիրք, Շուշի, 4:2010, էջ 223-37):

¹⁴³ Ե. Գեղամեանց, *Տաճիկները Կովկասում եւ Բազուի անկումը*, պր. Բ, տպ. Ա. Ի. Կարապետեանց, Բազու, 1919, էջ 85-86:

¹⁴⁴ «Բազում», *Մշակ*, 1918 Հոկտեմբերի 9:

չեսկայա սիլա» բաժնետիրական ընկերությանը պատկանող գոյքը՝ 155 մլն. ռ. ընդհանուր արժողութեամբ, «Քաղաքների միութեան» գոյքը՝ 33 մլն. ռ. արժողութեամբ, «Կովկաս եւ Մերկուրի» շոգենաւային միութեան, «Արեւելեան միութեան ապրանքային պահեստներ», «Կովկասեան բամբակ» եւ բաժնետիրական այլ ընկերութիւնների ու դրամատների ամբողջ գոյքը¹⁴⁵: Հայ բնակչութեան կրած միայն նիւթական վնասների գումարը անցնում էր 1 միլիարդ ռուբլուց¹⁴⁶, որը չնչին բան է հայութեան կրած մարդկային կորուստների դիմաց:

Հայերի դէմ կոտորածների քաղաքականութիւնը շարունակուեց նաեւ մուսաւաթական իշխանութեան տարիներին՝ 1918-20¹⁴⁷: Աւերուեցին եւ ոչնչացուեցին նաեւ տեղծուած հայկական բազմաթիւ խաչքարեր, մատուռներ ու եկեղեցիներ, այսինքն՝ հայ բնակչութեան նկատմամբ թուրք-մուսաւաթականները իրագործեցին նաեւ մշակութային եղէտն:

Այսպիսով՝ ինչպէս ակնհայտ է ցեղասպանութեան միջազգայնօրէն ճանաչուած սահմանումից, այն ամէնը, ինչ տեղի է ունեցել Կուրի ծախսափնեակի հայութեան հետ 1918-20ին, անառարկելիօրէն փաստում են, որ կատարուածը ցեղասպանութիւն էր: Յատկանշական է այն իրողութիւնը, որ երկրամասի տեղաբնիկ հայ բնակչութիւնը ցեղասպանութեան ենթարկուեց իր բնօրրանում, այնպէս, ինչպէս երիտթուրքերն իրագործեցին արեւմտահայերի բնաջնջումը 1915-16ին, Արեւմտեան Հայաստանում: Ուստի, թուրք-մուսաւաթականների կիրառած քաղաքականութիւնը պէտք է որակել որպէս արեւմտահայերի ցեղասպանութեան շարունակութիւն եւ բաղկացուցիչ մաս, քանզի Հայոց Ցեղասպանութիւնն իր աշխարհագրական ընդգրկմամբ (Կիլիկիայից մինչեւ Բաքու) համաթուրքականութեան ամբողջական ծրագրի իրականացման հետեւանք էր:

Հայ բնակչութեան նկատմամբ մուսաւաթական կառավարութեան հայախալած յանցարար քաղաքականութիւնը շարունակուեց նաեւ խորհրդային իշխանութեան տարիներին. խորհրդայնացումը բնաւ չկասեցրեց խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար շրջանակների հայատեաց քաղաքականութիւնը: Ադրբեջանի յեղկոմի՝ նախարդինաբերութեան ազգայնացման մասին 1920 Մայիսի 24ի հրամանագրով դադարեցում է «Բաքուի նախարդինաբերողների միութեան» գործունէութիւնը: Բռնազաւթում եւ ազգայնաց-

¹⁴⁵ Е. Токарежеский, *Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане* (Ադրբեջանում օտարերկրեայ միջամտութեան եւ քաղաքացիական պատերազմի պատմութիւնից), Բաքու, 1957, էջ 164:

¹⁴⁶ Իշխանեան, էջ 185:

¹⁴⁷ Գ. Ստեփանեան, «Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքուի նահանգում 1918-1920 թթ.», *Պատմաբանասիրական հանդէս*, 3:2008, էջ 31-48:

ում են¹⁴⁸ անլի քան 272 նախարդինաբերական մասնաւոր ձեռնարկութիւններ, որոնց հիմքի վրայ կազմաւոր-ում է «Ադրբեջանական նախային արդիւնաբերութեան պետական միաւորումը» («Ազնեֆտ»)¹⁴⁹:

Անդրադառնալով Բաքուի հայերի անհամար սեփականութեան բռնազաւթմանը, Արտաշէս Աբեղեան իրաւամբ գրել է. «Ադրբեջան սեփականազրկելով իրենց սահմանների հայ բուրժուազիան, տէր են կանգնել հայկական հարստութիւնների եւ ուռճացել ի հաշիւ Հայաստանի հայութեան, բռնել նախկին բուրժուազիայի տեղը»¹⁵⁰:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Բերում փաստերն առաւել քան անհերքելիօրէն վկայում են, որ ներկայիս Ադրբեջանի արդիւնաբերութեան մի շարք բնագաւառների, մասնաւորապէս գլխաւոր ճիւղի՝ շահութաբեր նախարդինաբերութեան զարգացման հիմքում ընկած են յատկապէս հայ առեւտրաարդիւնաբերողների եւ մասնաւորապէս՝ արցախահայերի երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիւ ձեռք բերուած արդիւնաբերական միջոցները:

Այսպիսով՝ բերում փաստերն առաւել քան անհերքելիօրէն վկայում են, որ ներկայիս «Ադրբեջան» անուամբ արհեստածին կազմաւորուման արդիւնաբերութեան մի շարք բնագաւառների, մասնաւորապէս գլխաւոր ճիւղի՝ շա-

¹⁴⁸ Առաջին անգամ դա կատարուել է Բաքուի ժողկոմխորհի 1918 Յունիսի 2 հրամանագրով, որի 2րդ կէտում ասում էր. «*Բոլոր նախային ձեռնարկութիւնները վարչական, տեխնիկական եւ ֆինանսական տեսակէտից ենթարկուած են ժողովրդական տնտեսութեան Բաքուի խորհրդին*» (Ստեփան Շահումեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հտր. 5 (1918 թ. Մայիսի 29-Սեպտեմբերի 20)*, «Հայաստան», Երեւան, 1978, էջ 59): Իդէպ, ժողկոմխորհի 1918 Յունիսի 6ի՝ «Կասախական առեւտրական նաւատորմի ազգայնացման մասին» հրամանագրով պետականացուել են նաեւ հայապատկան շոգենաւերը: Հրամանագրի առաջին կէտում ասում էր. «Կասախական ամբողջ առեւտրական նաւատորմը, որը պարկանում է բաժնետիրական ընկերութիւններին, փայտտիրական ընկերութիւններին, առեւտրական տներին, բոլոր տիպերի ծովային եւ գետային նաւերի սեփականատէրերին՝ ամբողջ շարժական ու անշարժ գոյքով, դրամարկղների կանխիկ գումարներով, վարկային հիմնարկներում ունեցած ընթացիկ հաշիւներով, եւ ընդհանրապէս, այդ ձեռնարկութիւնների ակտիւներով ու պասսիւներով, ինչում էլ որ դրանք կայանան, յայտարարում է Ռուսաստանեան Սոցիալիստական Ֆեդերատիւ Սովետական Հանրապետութեան անբաժան սեփականութիւնը» (նոյն, էջ 71):

¹⁴⁹ *История Азербайджана* (Ադրբեջանի պատմութիւն), հտր. 3, մաս I, Ադր. ԽՍՀ ԳԱ հրատ., Բաքու, 1963, էջ 241-42. նաեւ՝ Սարուխան, էջ 218. նաեւ՝ Սահակ Տէրգաբրիէլեան, *Յօրուածներ, ճառեր, փաստաթղթեր*, «Հայաստան», Երեւան, 1979, էջ 185-86:

¹⁵⁰ Ա. Աբեղեան, «Հայ-Ատրբեջանեան յարաբերութիւնները (ազգային քաղաքական խնդիրներ)», *Հայրենիք*, 8:1929, էջ 114:

հոյթաբեր նախարդինաբերության հիմքերը դրել ու զարգացրել են յատկապէս հայ առեւտրաարդիւնաբերողները, մասնատրապէս՝ արցախահայերը: Սակայն, նրանց երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիւ ձեռք բերուած արդիւնաբերական միջոցներն ու անբաւ հարստութիւնը ցեղասպանութեան ճանապարհով բռնազաւթուել է մուսաւաթական կառավարութեան եւ դրան յաջորդած խորհրդային իշխանութեան հաստատման տարիներին: Անդրադառնալով Բաքուի հայերի անհամար սեփականութեան բռնազաւթմանը, Արտաշէս Աբեղեանն իրաւամբ գրել է. «...Արորբեջան սեփականազրկելով իրենց սահմանների հայ բուրժուազիան, չէր են կանգնել հայկական հարստութիւնների եւ ուռճացել ի հաշիւ Հայաստանի հայութեան, բռնել նախկին բուրժուազիայի տեղը»¹⁵¹:

¹⁵¹ Աբեղեան, «Հայ-Արորբեջանեան», էջ 114:

ARTSAKH ARMENIANS AS BENEFACTORS AND FOUNDERS OF OIL PRODUCTION IN BAKU (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY–BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

(Summary)

GEVORG STEPANIAN (SASUN-07@MAIL.RU)

The Armenians of Baku, particularly the Artsakh Armenians, who lived in the city between the 1850s and 1910s, played a critical role in the production of oil and the rapid rise of the social and economic status of the under-developed city of Baku.

In a sense they became economic tigers and pioneers in developing and putting the oil production of Baku on the international map.

The paper highlights the role played by a number of economic tycoons who were born in Artsakh and then left for Baku. Armenians who owned major oil wells in Baku include the brothers Arafelyan, the Ghukasyans, the Krasilnikyans, the Grigor and Hovsep Tumayan brothers, Grigor Dildaryan, Musayel Shahgedanyan and many others. The paper argues that the initial solid steps taken for the development of the Baku oil industry were due to the hard work and endless efforts of a number of Armenian oil moguls who traded the Baku oil on international markets using their oil tankers.

Almost all representatives of the Armenian capitalist class in Baku, including those from Artsakh, allocated significant portions of their huge wealth to charitable purposes. The sponsorship was mainly directed to the construction of hospitals, schools, national theaters and other cultural centers, as well as disaster victims and orphans; material assistance was allocated to benevolent organizations, etc.

During World War I, Ottoman Turkey planned to invade Baku and was instrumental in the proclamation of a state called “Oguzakan”. However, the state was proclaimed as “Greater Azerbaijan” and was to hold the triangular territory lying between the Black Sea, the Caspian Sea and Iran. Such a state was to be realized at the expense of Armenian territory, which was to be ethnically cleansed of its indigenous population.

On September 15, 1918 a Turkish army captured Baku with the support of the local Tatars’ Musavat Party. The occupation led to a three-day massacre, which cost the lives of some 30,000 Armenians, followed by expulsions and persecution of the resident Armenians.

The paper argues that the Baku massacres should be considered as the continuation of the Genocide of Western Armenians in 1915–1916, as it implies the realization of a political plan, the establishment of a Pan-Turkic entity. The paper notes that anti-Armenian policies remained on the agenda of the state of Soviet Azerbaijan. Indeed, the Soviet Azeri state did everything within its capacity to pauperize the Armenians, persecute them and sideline them in its domestic politics. The paper notes that by the decree of May 24, 1920 of the Revolutionary Committee of Azerbaijan on the nationalization of the oil industry the activities of the “Baku Union of Oil Producers” was terminated. The Armenian oil companies were “nationalized”, and the “State Union of Azerbaijani Oil Industry” (“Azneft”) was formed.